

**ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА УГОРСЬКОГО УРЯДУ ТА
НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ ГРЕКО-
КАТОЛИЦЬКОГО І ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
ЗАКАРПАТТЯ (березень 1939 – жовтень 1944 рр.)**

Актуальність вивчення даної проблеми, насамперед, пов'язується з тим, що із великої кількості літератури, присвяченої історії Закарпаття часів угорської "окупації", лише останнім часом увага дослідників починає звертатися на об'єктивне висвітлення місця і ролі церкви в політиці офіційного Будапешту та в громадсько-політичному і культурному житті населення краю.

Загальні враження більвості місцевого населення Закарпаття про угорську церковну політику протягом усього окупаційного періоду залишилися майже без змін. Водночас угорські і місцеві архівні матеріали та теоретичні доробки істориків воєнного і післявоєнного періоду вказують на те, що в засадах і практиці політики центральної влади в Будапешті і її представників на Закарпатті сталися протягом 1939–1944 рр. істотні зміни у відношенні до двох найчисельніших традиційних і найвпливовіших – греко-католицької та православної церков.¹

Ці зміни в залежності від конкретно-історичних обставин, на думку О.Данка, зумовлені рядом факторів: 1) вплив майже двадцятилітньої угорської ревізіоністської політики і насадженого нею завзятого угорського патріотизму; 2) факт сусідства і спільного кордону Угорщини з вересня 1939 р. з СРСР, як спадкоємцем православної імперії та розсадником ідей панславізму і русофільства; 3) ставлення греко-католицького і православного духовенства до питання автономії Закарпаття у складі Угорщини через угорське сприйняття лояльності представників двох церков до ідеї "святостефанської корони"; 4) вироблення концепції щодо комплексного розв'язання питання юридичного статусу православної церкви в Угорщині як державі і на Закарпатті зокрема; 5) факт ривалізації між домінуючими в угорському суспільстві римо-католицькою та протестантськими церквами та її вплив на політику влади щодо православної і греко-католицької церков.²

При написанні роботи нами було використано архівні матеріали 151 фонду "Правління Мукачівської греко-католицької єпархії", які стосуються політичної діяльності греко-католицького духовенства періоду угорської окупації краю.³ Чимала кількість документів опублікована у збірниках документів "Таємне стає явним" і "Документи розповідають".⁴ Щоправда підбір цих документів носить однобічний характер про "антинародну", проугорську діяльність греко-католицького і

православного духовенства і не містить всебічного висвітлення подій того часу.

В роботі використано спогади відомих громадських і церковних діячів того часу, зокрема, В.Шандора, Ю.Марини, Ю.Мересія,² які дозволяють зрозуміти особливості релігійного життя окупаційного періоду з різних точок зору. Особливої уваги заслуговує "Щоденник" В.Гренджі-Донського,³ друга частина якого всеціло присвячена трагічним подіям березня 1939 р. на Закарпатті. В ньому міститься багато інформації про репресії угорського окупаційного режиму не лише проти громадсько-політичних діячів краю, але й проти церковних достойників, які були прихильниками українського уряду А.Волошина.

Висвітлення досліджуваних у роботі питань знайшло своє відображення на сторінках тогочасної періодичної преси, насамперед, офіційного органа Мукачівської греко-католицької єпархії "Душпастиря" та періодичних видань "Подкарпатського Общества Наук" журналу "Зоря-Наїпа" та інших. Деякі аспекти діяльності греко-католицького духовенства висвітлено в кандидатських дисертаціях Д.Буковича і З.Пашкуя.

Аналіз історіографії питання зводиться до кількох досліджень. Питання церковної політики Угорщини періоду Другої світової війни вперше було висвітлено у працях зарубіжних дослідників І.Фекете (Плурімуса), Г.Патачі, Л.Гілковського та Г.Зейде. В них розкриваються проблеми взаємовідносин між державою і найбільшими релігійними конфесіями в Угорщині, а також вперше на науковому рівні розглядається ставлення уряду до православної церкви, намагання Будапешту перетворити її в національну (автокефальну) церкву країни.⁴

В 70–80-х роках ХХ ст. в радянській історіографії з'явилися праці Д.Буковича та М.Болдижара, які, хоч спеціально і не торкаються досліджуваних у роботі хронологічних рамок, проте містять багатий фактичний матеріал, особливо з історії "антинародної" діяльності греко-католицької церкви на Закарпатті у 30–40-х роках. Разом з тим слід відзначити, що в дослідженнях вище названих авторів зустрічаємо чимало поверхових висновків, не підтверджених конкретними архівними матеріалами.⁵

Лише останнім часом з'явилися спеціальні дослідження, присвячені діяльності греко-католицької (о.А.Пекар)⁶ та православної (О.Данко, О.Хланга)¹⁰ церков даного періоду. Відомий авторитетний церковний дослідник о.А.Пекар приходять до висновку, що угорський уряд насправді з недовірою і вороже ставився до мукачівського єпископа О.Стойки та очолюваної ним церкви, оскільки саме греко-католики були найбільш докучливими у питанні надання краю обіцяної автономії. У зв'язку з цим А.Пекар наводить численні приклади репресивних акцій угорських властей проти ченців-василіянів, як найбільш послідовних і свідомих прихильників

українофільської орієнтації в краї. У наукових розвідках О.Данко український читач вперше може ознайомитися на основі угорських архівів з діяльністю православної церкви на Закарпатті, зміни ставлення до неї офіційного Будапешту та місцевих адміністрацій. Дослідник розкриває багато сторінок з діяльності православного духовенства до сьогоднішніх невідомих вітчизняним науковцям.

Значно поступаються підбором фактичного матеріалу узагальнюючі нариса о.А.Пекаря і Й.Ботліка (з історії греко-католицької церкви) та ігумена Гавриїла (Кризини) (з історії православної церкви) на Закарпатті.¹¹ Якщо в дослідженні угорського вченого Й.Ботліка присутня наукова новизна в інтерпретації ряду відомих і маловідомих фактів, то працям о.Пекаря і о.Гавриїла характерна однобічна тенденційність у висвітленні подій і явищ з історії домінуючих церков в краї.

Особливої уваги заслуговують дослідження з політичної історії Закарпаття періоду угорської окупації Р.Офіцинського,¹² в яких показується парламентська діяльність угорських депутатів, серед яких було чимало представників греко-католицького духовенства (наприклад, О.Стойка, О.Ільницький, С.Фенцик, П.Дем'янович), участь духовенства в громадсько-політичному та культурному житті краю (наприклад, в діяльності Подкарпатського Общества Наук та його видань). Вчений намагається всебічно розкрити досліджувані ним процеси у взаємозв'язку з конкретно-історичними подіями.

Отже, короткий аналіз історіографії питання свідчить про недостатнє опрацювання даної теми у сфері взаємовідносин між конфесіями краю і державними органами влади. Потреба є і в тому, щоб узагальнити весь існуючий фактичний матеріал і звести його до спільного знаменника, тоді картина буде більш прозорою і зрозумілою.

І

Окупація Карпатської України угорськими військами під командуванням генерала Д.Готвані тривала з 15 до 18 березня 1939 р. Цими трагічними подіями вся територія Закарпаття опинилася в складі Угорщини. Протягом трьох місяців (з 22 березня по 17 липня 1939 р.) краєм керував начальник військової адміністрації генерал Б.Новокович. Оскільки не останню роль в цій агресії відіграли окремі представники греко-католицької церкви (С.Фенцик, О.Ільницький, П.Дем'янович, Ю.Марина, М.Монді, Е.Фанкович, Н.Сільвай, З.Шолтес та багато інших), на пропозицію міністра внутрішніх справ Угорщини Ф.Керестен-Фішера ще 15 березня 1939 р. цивільним урядовим комісаром (karmanjbiztos) при начальнику військової адміністрації було призначено священика Юлія Марину.¹³ Втім політика угорського уряду щодо греко-католицької церкви залишалася визначеною ще з листопада 1938 р.: використовувати її представників і одночасно не довіряти їм.

3 окупацією Карпатської України в складі Угорщини опинилася вся Мукачівська греко-католицька єпархія, на чолі якої стояв єпископ Олександр Стойка. Станом на березень 1939 р. вона нараховувала 412 тис. вірників, 315 парафій, 460 церков, 8 монастирів. В єпархії налічувалося 355 священників та 85 ченців і черниць.¹⁴ Такою статистика греко-католицької церкви залишалася майже без істотних змін до трагічних в її долі 1946–1949 рр.

Однак, вже в листопаді 1938 р. угорськими каральними органами було розпочато репресії проти населення краю, яке шкочило чи намагалось шкочити угорському та “угроруському” народові. Мова йшла про тих осіб, які підтримували український уряд А.Волошина або належали до православної церкви. У складених 10 листопада 1938 р. двох списках “тих українців”, було занесено окупаційною владою всього 140 осіб. У списках значилися і прізвища п'ятьох греко-католицьких священників – В.Лара, О.Хіри, С.Папа, Ю.Станинець, П.Булика. Всі вони протягом 1939–1942 рр. пройшли крізь угорські тюрми і табори.¹⁵

Як згадує В.Гренджа-Донський, близько 19 березня 1939 р. у Грушеві під час богослужіння угорці заарештували греко-католицького священника Карла Купара, після чого він безслідно зник. Згодом виявилось, що наступного 20 березня його разом з В.Небелю окупанти замордували в Требушанах біля Квасів. Всього із “списку” було вбито 116 чоловік.¹⁶ Під час спроби втекти на місці був розстріляний Федір Рознічук. Через тортури і п'язниці пройшли вонігівський священник Ю.Станинець, тернівський священник Погоріляк та активний учасник подій 1938–1939 рр. священник С.Пац.¹⁷

Особливих переслідувань з боку угорських властей зазнали ченці-василіяни, як найбільш свідомі і активна частина українофільського напрямку. На домагання уряду А.Волошина двох монахів-мадяронів В.Мотриця і К.Голиша з Боронявського монастиря за проугорську пропаганду серед населення краю було усунено від виконання своїх обов'язків у грудні 1938 р. і переведено до Маріяповчанського монастиря.¹⁸ У відповідь на це упродовж березня-травня 1939 р. угорські власті провели ряд репресивних заходів.

Так, 18 березня 1939 р. угорські війська напали на Імстичівський монастир. Його настоятеля ігумена Петра Котовича і двох ченців спочатку перевели до сусідніх Білок, а звідти до Мукачева, 22 березня П.Котовичу було наказано служити лише в Мукачівському монастирі на Чернечій горі, щоб бути під наглядом. 20 квітня 1939 р. П.Котович за наказом властей виїхав до Югославії. Інших імстичівських ченців було вивезено до концентраційного табору Варколоши поблизу Ниредьхазі.¹⁹

23 березня 1939 р. наступила черга репресій і ченців Святомиколаївського монастиря в Мукачеві. Очевидець тих подій, монах ЧСВВ Гліб Кінах, детально описавши всю акцію, зауважив, що

“спричинена шкода становила близько 100 000 чеських крон”.²⁰ 21 квітня усім ченцям-чужинцям монастиря було наказано покинути Угорщину, згідно наказу військового комісара краю генерала Б.Новаковича від 14 квітня.²¹ Спочатку на словацький кордон за Собранцями біля с.Гайдош було вивезено 8 молодих ченців. Згодом двох польських громадян українців Г.Кінаха та В.Навроцького вивезли до польського кордону на Веречанський перевал. Коли поляки відмовилися їх прийняти, монахів відвезли на словацький кордон і висадили поблизу с.Убреж. Місцевий парох І.Чекан допоміг їм дістатися до Пришева, де взяв опіку над ними єпископ П.Гойдич.²²

21 квітня 1939 р. в Хусті було арештовано директора єпархіального гуртожитку (бурси), поета о.С.Сабола (Зореслава). Його разом з 8 ченцями Ужгородського монастиря, як словацьких громадян, вивезли на словацький кордон. Всього, разом з Г.Кінахом і В.Навроцьким, в Словацькій республіці опинилися 17 ченців-василіян, присутність яких в Угорщині «загрожувала спокоєві і безпеці державі». В середині травня 1939 р. угорські власті ліквідували василіянський монастир у Великому Бичкові, перенесений туди з окупованого Ужгорода на початку листопада 1938 р. 14 травня 1939 р. 8 пришівських монахів також було вивезено на словацький кордон.²⁴ Та на цьому переслідування і репресії монахів-василіян не закінчилися. Вони були продовжені наприкінці 1939–1941 рр.

Хоч у “списках” і відсутні прізвища єпископа Д.Нарадія, як згадує В.Шандор, “два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярщини поставив єпископа Нараді у його власній квартирі в Хусті під суворий жандармський догляд із заборонаю виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною поведінкою жандармерії та інших мадярських урядових властей єпископ Нараді зазнав всяких принижень. Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будапешті Анґело Ротта допоміг єпископові та його секретареві о.Решетиліві виїхати до Риму”.²⁵

В таких обставинах управління Мукачівською греко-католицькою єпархією Апостольський престол повертає єпископу в Ужгороді Олександру Стойці, залишивши й надалі в Мішкольці претендента на цю посаду (в листопаді 1938 – березні 1939 рр.), ставленника Будапешту, архієпископа Антонія Паппа.²⁶ На цей раз угорський уряд також не бажав примиритися з рішенням Риму. Покликаючись на середньовічне “право патронату” офіційний Будапешт почав домагатися чергового повернення керівництва Мукачівською єпархією архієпископу А.Паппу. Проте, це право, як відомо, поширювалось лише на єпархіальних єпископів-ординарій і, навпаки, не поширювалось на призначення єпископів-помічників (синкелів) чи апостольських вікаріїв. Коли ж угорський уряд заявив, що не визнає О.Стойку єпископом-ординарієм, Апостольська столиця призначила його апостольським адміністратором, на що згоди уряду Будапешту не було потрібно. Так, єпископ О.Стойка після

перебування в Римі повернувся до своєї угорської резиденції як "апостольський адміністратор".²⁷

В середині березня 1939 р. у виступі по радіо О.Стойка заявив: "...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, в ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від відчайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який турбується за долю народів і націй. Ці герої – гонедів... з братньою любов'ю об'єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливості матеріального життя, гідної людини... Приймайте з довірою і любов'ю гонедів". Єпископ завершив свій виступ словами: "Хай живе наша тисячолітня батьківщина – Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ".²⁸

Якщо звернути увагу на той факт, що регентський комісаріат було утворено значно пізніше виглошеної промови по радіо О.Стойкою, то можна припустити думку про повну фальсифікацію його виступу самими угорцями, чи пізніше в радянські часи. З іншого боку, якщо взяти до уваги авторитарний політичний режим гортівської Угорщини і вкрай недоброчесне ставлення до єпископа О.Стойки офіційного Будапешту починаючи вже з листопада 1938 – березня 1939 рр., а відтак і до його смерті в травні 1943 р., то цілком імовірно, що така промова з вуст владика могла з'явитися в радіоефірі. Розмірковуючи над політикою угорського уряду щодо єпископа О.Стойки й очолюваної ним греко-католицької церкви, А.Пекар зазначає, що "свою подвійною грою мадяри відкрили очі єп. Стойці. Повернувшись до Ужгороду, єп. Стойка вже більше не вірив їхній політиці, а радше звернувся до свого бідного народу".²⁹

Уряд не визнавав за єпископом О.Стойкою титулу "Ваша Ексцеленція", хоч папа Пій XI ще в 1931 р. постановив його визнавати за всіма єпископами, навіть помічними (синкелами). Принизливо прозвалиши владика "єпископом-простаком" ("parasti pispok"), власті титулували його "всесвітлішим", яким зверталися, як правило, до папських прелатів.³⁰ Угорці також не повірили мукачівському єпископу доходи від маєтків в Телпні, які законно належали Мукачівській єпархії з 1776 р.,³¹ залишивши їх й надалі в руках архієпископа А.Паппа. З часом угорський уряд виплачував єпископу О.Стойці грошову винагороду за "співпрацю" з ним. Архівні джерела і радянські дослідники часто наводять цифру 100 тис. форинтів.³²

Та все ж офіційний Будапешт не бажав визнавати всієї повноти архієрейської влади О.Стойки. Згідно угорського законодавства кожний католицький єпископ на території держави силою своїх повноважень і

становища був членом вищої палати парламенту Угорщини. Оскільки О.Стойка був повернутий на єпископський престол всупереч владі, угорці позбавили його цього права, мовляв він був лише апостольським адміністратором, тоді як визнали це за таким же апостольським адміністратором, архієпископом А.Паппом, який керував всього 30 парафіями.³³

Тим не менше О.Стойка намагався бути лояльним. У пасхальному посланні 2 квітня 1939 р. він прославляв політику угорських властей і закликав віддати їм багатства краю.³⁴ На Великдень, 9 квітня, на прохання єпископа, Будапешт звільнив із в'язниць деяких греко-католицьких священників, засуджених за співробітництво з урядом А.Волошина.³⁵ Намагання О.Стойки знайти "спільну мову" з угорськими властями було відповідно оцінено у Римі. 1939 р. від секретаря Конгрегації поширення віри, кардинала Євгена Тессерана єпископ отримав похвалу.³⁶

І все ж до літа 1939 р. угорський уряд не визнавав рішення Апостольського престолу про призначення О.Стойки мукачівським єпископом. І лише після того, як 13 червня 1939 р. владика присягнув на вірність регентові Угорщини М.Горті, офіційний Будапешт визнав О.Стойку повноправним апостольським адміністратором Мукачівської греко-католицької єпархії.³⁷ В тексті присяги йшлося: "Я, д-р Стойка Олександр, як це личить єпископові, присягаю святым Євангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь у справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!".³⁸ Весілля за єпископом присягу на вірність регенту Угорщини склали кзюніки і все греко-католицьке духовенство.

З окупацією Карпатської України Мукачівська греко-католицька єпархія знову потрапила під митрополічну юрисдикцію естергомського архієпископа, примаesa Римо-католицької церкви Угорщини. Відносно короткий період перебування єпархії під безпосередньою юрисдикцією Апостольської столиці від 2 вересня 1937 р. було перервано і покладено остаточний край спробам Ватикану і мукачівських владик утворити самостійну греко-католицьку митрополію на Закарпатті, як це планувалося до того.³⁹ Отже, греко-католицька церква опинилася під владою угорської держави і почала використовуватись для реалізації ревізійницької політики уряду Будапешту та його владними структурами на Закарпатті.

Після березневих подій 1939 р. близько 50 парафій Мукачівської єпархії опинилися в кордонах Словачької республіки. Для них 13 квітня 1939 р. Апостольська столиця створила окрему Апостольську адміністрацію, керівництво якої доручила прищівському єпископові П.Гойдичу.⁴⁰

У травні 1939 р. регентським комісаром краю було призначено Зігмунда Перені, а його радником – каноніка Олександра Ільницького. При

останньому, як головному радникові, розпорядженням прем'єр-міністра Угорщини Імре Телекі, була створена так звана "дорадча ініціативна комісія" у складі 12 чоловік, серед яких знаходимо каноніка Ю.Марину, священників Рабаря і Кабация.⁴¹ Тоді ж священнослужителі почали отримувати зарплату в розмірі 2 175 пенге, а такі священники як Фанкович, Міньо, Кабаций – додатково ще по 245-857 пенге в місяць за особливі заслуги перед урядом Угорщини.⁴² Тим не менше, тиск з боку властей на єпископа О.Стойку та українофілів-священників не припинився і після 13 червня 1939 р.

Чергова спроба усунення єпископа О.Стойки відбулася вже влітку 1939 р. шойно після того, як він склав присягу на вірність. На цей раз причиною стало заступництво владики у справі каноніка-українофіла Олександра Хіри. Під час перебування останнього на посаді ректора Ужгородської духовної семінарії (з 1934 р.), обов'язки віце-ректора виконував Юлій Марина. Коли О.Хіра дізнався про гасмну проугорську діяльність останнього до Віденського арбітражу, він наказав йому негайно винести з будинку семінарії радіопередавач. Тоді Ю.Марина, без відома єпископа, переніс свою апаратуру до кринги кафедрального храму і розпочав брутальну кампанію проти каноніка О.Хіри.⁴³

Після листопада 1938 р. це було не важко. Під тиском уряду 11 червня 1939 р. Ю.Марина був іменований єпископом О.Стойкою на каноніка.⁴⁴ Звинувативши О.Хіру в тому, що він співпрацював з урядом А.Волошина, Ю.Марина домігся його усунення з посади ректора семінарії. Єпископ О.Стойка був вимушений піти на такий крок, бо угорські власті погрожували в протилежному разі припинити фінансування семінарії. Але на місце каноніка О.Хіри єпископ призначив іншого священника-українофіла, секретаря Д.Ніраді в Хусті, каноніка Людовіка Міньо. Заручившись підтримкою апостольського нунція в Будапешті О.Стойка домігся залишити О.Хіру професором морального і пасторального богослов'я в тій самій семінарії.⁴⁵ Тим часом канонік Ю.Марина був звільнений із семінарії у зв'язку з переходом на більш відповідальну роботу – шефа цехівництва при регентському комісаріаті на Підкарпатті.

Позбувшись "монахів-чужинців" впродовж березня-травня 1939 р. угорський уряд наказав василіянам із Марія-Повчі взяти під своє управління всі закарпатські монастирі. Що і було зроблено, за винятком Малоберезнянського монастиря.⁴⁶ Тоді на прохання Головного Чину оо.Василіяни у Римі Апостольська столиця 19 жовтня 1940 р. розпорядилася залишити угорським василіянам монастирі в Марія-Повчі, Гайду-Дорозі і Дейді біля Берегова, а всі інші – Ужгородський, Мукачівський, Малоберезнянський, Імстичівський та Боронявський монастирі мали залишитись закарпатським василіянам. Одночасно Ватикан призначив настоятелем (протоігуменом) "закарпатської василіянської провінції" А.Станканинець.⁴⁷

Але угорські власті зignorували рішенням Конгрегації поширення віри і розпочали відкрите переслідування закарпатських василіян. Першою жертвою став ігумен Мукачівського монастиря Антоній Станканинець. Ще 28 травня 1939 р. на його місце (він був переведений до Маріяповчанського монастиря) було призначено угорця Теофіля Мезева. 28 липня 1939 р. А.Станканинець був позбавлений і секретарської посади: його місце в Маріяповчанському монастирі зайняв Т.Сюртен.⁴⁸ Оскільки А.Станканинець за таких обставин не міг виконувати своїх безпосередніх обов'язків Апостольський престол всупереч позиві Головного Чину оо.Василіяни у Римі головою василіянських монастирів в Угорщині в 1940 р. призначив мадярона Леонтія Долгої.⁴⁹

Коли ж василіяни-українофіли спробували протидіяти новопризначеному протоігумену, угорські власті наприкінці 1940 р. розпочали новий наступ на закарпатських ченців. У грудні 1940 р. було ув'язнено А.Станканинець; в січні 1941 р. – настоятеля Малоберезнянського монастиря Йосипа Завадяка (на його місце було призначено ігуменом М.Сабова); в березні 1941 р. – ув'язненими були мукачівський ігумен А.Мондик (в монастирі zostалися угорські ченці із Марія-Повчі Гегедош і Легеза),⁵⁰ мукачівські монахи П.Лозан, І.Сідей, Б.Мересій, М.Малнич, М.Шена, А.Станканинець, Й.Завадяк, М.Кралцік; боронявський чернець Д.Дребітко та імстичівський – І.Сатмарій.⁵¹ Спочатку їх тримали під наглядом в Ужгородському монастирі, звідки водили на допити до регентського комісара, а згодом – вивезли до Будапешта, де вони були інтерновані в сзуйтському монастирі. Після закінчення слідства арештованим заборонили протягом п'яти років повертатися на Закарпаття, утримуючи їх до того в румунському монастирі в с.Михула в глибині Трансильванії.⁵²

У справу засуджених монахів втрутився єпископ О.Стойка. За допомогою регентського комісара Вільгельма Томчани та папського легата у Будапешті владики вдалося звільнити з ув'язнення 9 ченців-василіян, про що він сам заявив на консисторіальному засіданні 2 серпня 1942 р.⁵³ Весною 1943 р. завдяки Головному Чину оо.Василіяни новим настоятелем (протоігуменом) української вітки василіян на Закарпатті було призначено Антонія Мондика.⁵⁴ У такий спосіб старанням єпископа О.Стойки та керівництва ЧСВВ у Римі вдалося врятувати закарпатські монастирі та повернути до них ченців-василіян, до котрих ще не так давно "народний владика" ставився вороже.

Як бачимо, політика угорського уряду щодо греко-католицької церкви та її керівництва не могла не враховувати факту зміцнення в ній української національної орієнтації, що сформувалася упродовж 1919-1939 рр. В очах угорців ця реальність вицент розвіяла прокламовану вірність і відданість греко-католицького духовенства Святостефанській короні. Не менш насторожував угорських політиків і той факт, що серед священників

цієї "відданої" церкви була значна кількість молодих за віком, як правило українофілів, чи принаймні, співчуваючих цьому напрямку. Тому заяви чималої кількості цих священників про свою лояльність Угорщині мотивувалися чисто опортуністичними міркуваннями. Як ми переконалися вище, не був уряд вплинений і в лояльності самого єпископа О.Стойки. Враховуючи всі ці та інші обставини, угорська влада вже восени 1939 р. добре розуміла, що у здійсненні своєї політики на Закарпатті покладатися на греко-католицьке духовенство не дуже надійно.⁵³

До цієї усвідомленої владою дійсності долучилася парадоксальна обставина, яка торкалася питання автономії краю в складі Угорщини. Ставлення до цього питання греко-католицького і православного духовенства стало третім визначальним фактором угорської церковної політики на Закарпатті. Всупереч поширеній в радянській історичній літературі тези про довголітнє служіння уніатського духовенства ідеї об'єднання Підкарпаття з Святостефанською короною і, всупереч тому, що окремі місцеві мадярони, в т.ч. з числа священників, і зрозуміло, місцеві угорці виступали проти всякої автономії,⁵⁶ між визначними мадярофілами куртяківсько-бродівського гатунку, разом з подібно налаштованими клерикальними колами на чолі з єпископом О.Стойкою і каноніком О.Ольницьким, "ідея автономії не могла зникнути, хоч би з огляду на той національно-політичний розривок, що пройшло Закарпаття в міжвоєнний період",⁵⁷ включно з наданням автономії Підкарпатській Русі (11 жовтня 1938 р.) та проголошенням самостійності Карпатської України (15 березня 1939 р.).

До цього ж слід додати і той факт, що сама Угорщина у своїй пропаганді зовнішньополітичного характеру впродовж тих самих двадцяти міжвоєнних років використовувала справу автономії Підкарпатської Русі як один із головних закидів у боротьбі з ЧСР, хоч уряд в Будапешті ніколи і не думав надати її Закарпаттю. У своїх "Думках, пов'язаних із Закарпаттям" регентський комісар Міклош Козма з цього приводу заявив: "Обіцянка автономії викликана насамперед зовнішньополітичними міркуваннями. Її так треба буде оформити, щоб вона була нездійсненна. Сьогодні немає русинського середнього класу, який би був здатним втілити автономію в життя".⁵⁸ Але про це детальніше йтиметься нижче.

Специфіка релігійної політики гортветської Угорщини впродовж березня 1939 – жовтня 1944 рр. полягала не тільки у виборі протиставлених один одному етнокультурних напрямів (мадяронства-русинства з одного боку та русофільства і українофільства з іншого), але й у відсутності в регіоні Фелдшівку єдиної монолітної духовної сили – церкви.⁵⁹

У січні 1941 р. регентський комісар М.Козма виступив із роз'ясненнями принципів нового перепису населення в країні. Спеціально

для Ераєлу (Orada, Nagj Varad) та Підкарпаття передбачалося запровадити графу про зміну віросповідання. На думку Р.Офідійського, "це мало остаточно зафіксувати тенденції в міжконфесійних відносинах, а разом з тим дати виконавчій владі чіткі орієнтири для ймовірних коректив"⁶⁰ у церковній політиці.

Втім, станом на січень 1941 р. релігійна ситуація на Закарпатті виглядала таким чином:

Конфесія	Кількість вірників
греко-католики	412 901 (61,9%)
православні	144 659 (17,2%)
їудей	80 598 (12,1%)
римо-католики	39 818 (6,0%)
реформати	14 825 (2,2%)
євангелісти	1 858 (0,2%)
інші	2 842 (0,4%)
Всього	667 561 (100%)
Угорська статистика	621 976 (100%)

Із загальної кількості населення 667 561 чол. русинами були 481 202 і угорцями 40 340 чол. Проте за угорською статистикою із 621 976 чол. усього населення краю, русинами записалися 474 153, а угорцями 57 344 чол.⁶¹

II

Відсутність належної літератури не дозволяє глибоко розкрити питання про діяльність інших релігійних організацій на Закарпатті в роки угорської окупації. Оскільки про діяльність православної церкви йтиметься детальніше нижче, тут обмежимося лише хрестоматійним оглядом стану римо-католицької, реформатської, євангеліської церков та релігійних громад їудей і представників так званих нових деномінацій (неопротестантських), утворених за часів Чехословацької республіки.

Румунська національна меншина на Закарпатті належала до греко-католицької церкви. Літургійною мовою в п'яти румунських селах була церковнослов'янська, а проповіді і Святе Письмо велися на румунській. Подібною була ситуація з тією частиною греко-католиків, які етнічно ідентифікували себе з угорцями (переважно мадяризовані русини за австро-угорських часів), які до 1939 р. літургію проводили церковнослов'янською, а проповіді читали угорською мовою. З початком окупації Угорщиною закарпатських сіл було впроваджено угорську мову в парафіях з більшістю угорського населення. При цьому заслуговує на увагу той факт, що це не стосувалося греко-католицьких парафій, де проживали русини, в тому числі, і в кафедральному соборі в Ужгороді. Щодо православної церкви, то

вона взагалі не відчувала мадяризації, бо серед її вірників не було ні угорців, ні румунів.⁶²

Значну частину вірників краю представляли віровизнання адептів національних меншин. Так, римо-католицька церква складалася з угорців, німців і словаків (чехи вийшли із Закарпаття на зламі 1938–1939 рр.). Зазвичай ця церква була двомовною (угорсько-німецькою або угорсько-словацькою), менше – чисто словацькою і німецькою і більше – виключно угорською. Русинів серед римо-католиків не було. За роки окупації краю ця церква зазнала посиленої мадяризації. До Віденського арбітражу вона належала юрисдикції Кошицької римо-католицької дієцезії, яку очолював словацький єпископ Йозеф Чарський. Після анексії Кошиць його місце зайняв змадяризований словак Іштван Мадарас.⁶³ Коли весною 1940 р. до Угорщини було приєднано і Північну Трансильванію до Кошицької дієцезії було приєднано сатмарських і марамороських римо-католиків (угорців, німців і румунів). У Сатмарі (Satu Mare, Szatmar) було створено окрему адміністрацію на чолі з ужгородським римо-католицьким пастором, змадяризованим словаком Ференцом Свободою. Всілякі намагання насадити угорську національну ідею і мову серед неугорських римо-католиків до Другого Ватиканського Вселенського Собору (1962–1965 рр.) не могли мати успіху, бо для всіх адептів цієї церкви спільною літургійною мовою була архаїчна латина, тим більше, що в роки війни вірники знаходили повну і всебічну підтримку у впливовій, хоч і не державній, Римо-католицькій церкві Угорщини з її історичним центром у Естергомі (Esztergom).⁶⁴

Другою національною релігією угорців Закарпаття була і є Реформатська церква (кальвініського віровизнання), яка найбільше була заангажована в угорський націоналізм періоду Другої світової війни. В краї нараховувалося понад 50 кальвіністських громад, на чолі яких стояв єпископ в Мукачеві Бейла Барток. Існувала на Закарпатті і Євангеліська церква авгсбурзького віровизнання, що мала всього декілька парафій і вірників угорської, німецької та словацької національностей. Очолював євангеліську церкву ужгородський пастор Аладар Маргочі.⁶⁵

Слід відзначити, що всі три вище названі релігійні конфесії вважалися патріотичними і користувалися у владі різними концесіями і підтримкою у порівнянні з іншими церквами.

Серед неугорців найбільш чисельною релігією національних меншин на Закарпатті були громади євреїв. Конфесійно серед них переважали ортодокси (юдейська секта хасидів) з центром у Мукачеві (рабин Барух Рабінович) і в Ужгороді (рабин Соломон Гірш). Починаючи з 1942 р. угорський уряд почав обмежувати їх у громадянських правах, хоч як вони не намагалися бути лояльними до влади, а в 1943–1944 рр. почалося відкрите їх переслідування. Це було пов'язано, насамперед, з приходом до

влади в Угорщині крайньо-фашистської партії схрещених стріл (Ньюліші) під проводом Ференца Салаші.⁶⁶

Представниками нових християнських деномінацій на Закарпатті були Адвентисти сьомого дня (суботники), Свідки Єгови і Євангеліські християни-баптисти. Разом вони нараховували декілька десятків нечисленних громад, які намагалися встановити контакти зі своїми одвіриями. На початку 1942 р. у Вишкові були заборонені громади суботників та Свідків Єгови.⁶⁷ Як зазначає дослідник О.Данко, "ці конфесії не користувалися привілеями, але і не були ніколи переслідуваними у виконанні своїх релігійних практик".⁶⁸

Як бачимо угорський уряд, проводячи релігійну політику, намагався якомога використати церкву, як надійного союзника і впливову суспільну організацію. Це видно, зокрема, у ставленні Буданешту до найбільшої релігійної організації на Закарпатті – греко-католицької церкви та її керівництва на чолі з єпископом О.Стойкою. Однак, покладаючись на декларовану їй духовенством відданість ідеї Святостефанської корони, як переконався уряд, не надто надійно, а тому слід було шукати іншу релігійну силу, яка б не домагалася автономізму краю і могла скласти конкуренцію греко-католицьким сепаратистам. Такою церквою стала православна.

Та чи не найбільш улюбленою темою дослідників історії греко-католицької церкви на Закарпатті у новітній час було питання про "антинародну", "профашистську" діяльність уніатського духовенства. Проте, як слушно відзначає Р.Офіциньський, "навіть прискіпливим і пристрасним дослідникам церковної історії не вдалося знайти яскравого компрометуючого матеріалу, за винятком декількох вірнопідданих присяг і заяв, благословень гонимців перед від'їздом на Східний фронт (як, наприклад, від 17 жовтня 1942 р.) чи виступів "проти безбожжя – красного антихриста", а також різдвяних і пасхальних послань вишого кліру Подкарпаття, ...втриманих у душі святостефанізму".⁶⁹ Насамперед, йдеться про тенденційний підбір документів у збірниках "Тамне стає явним", "Документи розповідають" і "Документи свідчать", та не менш тенденційні дослідження Д.Буковича і М.Болдыжара.⁷¹ Насправді ж участь греко-католицької церкви та її духовенства в політичних подіях краю 1939–1944 рр., хоч і не була бездоганною, проте вважати її "антинародною" так само підстав не існує.

Найкраще, на наш погляд, громадсько-політичну діяльність греко-католицького духовенства в період окупації демонструє їх ставлення до питання автономії Підкарпатської Русі. Умовно можемо поділити духовенство на тих, хто підтримував ідею автономії Закарпаття в складі Угорщини і тих, хто виступав проти неї. Причому найбільш послідовним противником її був Ю.Маріца.

Ще в грудні 1938 р. за заслуги перед Будапештом у справі "збирання земель святистефанської корони", передусім, Felvidek-у (Верхнього краю, тобто Закарпаття) членами нижньої палати парламенту Угорщини стали А.Кордат, Ю.Фелдешій, К.Гоккі та скандальний священник, лідер Русько-Національної Автономної Партії, д-р теології, права і філософії Стефан Фенцик.⁷² В березні 1939 р. міністр внутрішніх справ Угорщини Ференц Керестеш-Фішер на офіційній зустрічі запропонував групі впливових осіб каноніку О.Ільницькому, священнику Ю.Марині, А.Бродію, О.Бескиду та М.Демку скласти список кандидатів на заміщення вакантних посад у державних установах Підкарпаття.⁷³ Доручення міністра-силовика було виконано за два дні.

У травні 1939 р. до Будапешту за викликом державного секретаря у справах національних меншин Тібора Патакі прибула делегація із Підкарпаття – всього біля 20-ти опозиціонерів до чехословацького уряду. Вони зустрілися з прем'єр-міністром Павлом Телекі, котрий повідомив їх про додаткові ще 12 мандатів, в тому числі для трьох етнічних угорців.⁷⁴ Тоді ж при Т.Патакі було створено так звану "комісію чотирьох", в яку увійшли, крім А.Бродія і М.Демка, каноніки О.Ільницький та Ю.Марина. Вона проіснувала лише до липня 1939 р.⁷⁵ Депутатські мандати дісталися на цей раз представникам від АЗС – А.Бродію і М.Демку, журналісту І.Шпаку, сільському господарю Г.Бенце, власнику крамниці Е.Жегорі та архідиякону Ужанського деканату Євгену Ортутая, який вважався найближчим особистим, церковним і економічним радником єпископа О.Стойки.⁷⁶

Крім того, членами верхньої палати парламенту Угорщини упродовж 1939-1940 рр. були за посадою регентські комісари краю Ж.Перені, М.Козма і В.Томчані, а також – адвокат С.Ганьо, д-р права Й.Камінський і єпископ О.Стойка (в червні 1939 р.). Дещо пізніше (листопад 1942 – січень 1943 рр.) до них приєдналися полковник жандармерії у відставці А.Кричфалуші-Грабар, экс-наджупан Марамороської жупи Б.Рішко, канонік О.Ільницький і рахівський греко-католицький священник Петро Дем'янович.⁷⁷

Загалом усіх депутатів від Підкарпаття в обох палатах парламенту нараховувалося 26 осіб, з яких п'ятеро були греко-католицькими священниками. Це – С.Фенцик, Є.Ортутай, О.Стойка, О.Ільницький та П.Дем'янович.⁷⁸ Всі вони брали активну участь у роботі парламентських комісій та відіграли помітну роль у громадсько-політичному і культурному житті краю в 1939-1944 рр. Депутатами парламенту також були титулярний канонік Іван Бокшай (пом. 25 квітня 1940 р. в Хусті), архідиякон Іван Рабар із Великих Лучок, архідиякон Рудольф Кабацій із Середнього, М.Болдичар наводить прізвища ще двох греко-католицьких священників, депутатів угорського парламенту – Ф.Кампо і Е.Бокшай.⁷⁹ Слід відзначити, що І.Рабар, Р.Кабацій та канонік Ю.Марина також

входили до складу ініціативної або дорадчої комісії, створеної у травні 1939 р., що діяла у рамках 12 радників при головному регентському радникові каноніку О.Ільницькому.⁸⁰

Таким чином, щоб відповісти на поставлене вище запитання, коротко ознайомимося з політичною діяльністю таких яскравих представників греко-католицької церкви як єпископ О.Стойка, каноніки С.Фенцик і О.Ільницький та священник П.Дем'янович, від яких до певної міри залежала соціально-політична та релігійна ситуація в регіоні Felvidek-у.

Серед найбільш послідовних і переконливих автономістів Підкарпаття в складі Угорщини залишалися лише двоє: А.Бродій (про якого мова тут не йтиме) і мукачівський єпископ О.Стойка. Всі інші греко-католицькі священники – депутати угорського парламенту, виявилися рафінованими адептами святистефанізму.

Впродовж 1939-1943 рр. єпископ О.Стойка не переставав нагадувати угорським властям як із залу парламенту, так і з амбону Кафедрального собору про надання Підкарпаттю обіцяної автономії. У приватній розмові з молодим тоді кліриком, а сьогодні одним з найкращих церковних дослідників о.А.Пекарем у січні 1941 р., перед відродженням останнього на богословські студії до Риму, єпископ зізнався, що о.А.Волошин "мав правду", коли не довіряв Угорщині у заграванні останньої в автономію.⁸¹

Тому й не дивно, що угорський уряд робив усе, щоб нейтралізувати автономістські претензії підкарпатських лідерів А.Бродія і О.Стойки.⁸² У вересні-жовтні 1939 р. регентський комісар Ж.Перені створив мережу донощиків із трьох категорій населення: вчителів, свреїв і священників. Якщо перші боялися втратити місце роботи, а другі хотіли повернути собі відібрані від них патенти, то треті "ненавиділи радянський лад за атеїзм і антиклерикалізм".⁸³ Впродовж квітня-травня 1943 р. за поданням інформації наджупанів Ужанської та Ужочанської жуп урядом Угорщини за проугорську діяльність до листопада 1938 р. були відзначені грошовими і державними нагородами греко-католицькі священники Е.Фанкович (500 пенте) та І.Міня (хрестом оборони вітчизни).⁸⁴

Послідовними противниками ідеї автономії Підкарпаття були каноніки С.Фенцик, Ю.Марина і священник П.Дем'янович. Оскільки в історичній літературі дане питання достатньо розроблено у працях М.Болдичара, О.Довганяча та Р.Офіцінського, обмежимося лише ключовими моментами.

Головне своє завдання С.Фенцик бачив співмірним із урядовими заходами постійно давати відсіч "советофільським настроям".⁸⁵ Турбувався канонік і зростанням інфляції та несправедливою поведінкою жандармів до закарпатського населення, що призвело до нелегального переходу кордону, особливо молоді.⁸⁶ Проте вже в лютому 1939 р. С.Фенцик подає на розгляд парламенту свій проєкт автономії, розроблений

ним ще в 1937 р., а 31 березня 1939 р. – на розгляд уряду проект, в якому Закарпаття мало стати невід'ємною частиною Угорщини під назвою "Карпаторуське воєводство" зі своїми національними зборами – Союзом у складі 50 депутатів. Детальне обґрунтування історичних, політичних і етнічних аспектів даної проблеми С.Фенцик виклав у спеціальній брошурі "Підкарпатська автономія і національні питання" (Кечкемет, 1941).⁸⁷

Ще напередодні окупації Карпатської України у зверненні до керівництва угорського радіо від 26 лютого 1939 р. С.Фенцик заявив, що від розв'язки карпаторуського питання залежить майбутнє Європи. Визначаючи, що "Підкарпаття не тільки політично, географічно та економічно належить до Дунайського басейну, але й є органічною частиною святостефанської корони", канонік наголошував на необхідності спільного угорсько-польського кордону, бо "лише так зможемо захистити свій народ від дезорганізуючої сили марксизму".⁸⁸

В наступних роках С.Фенцик ще неодноразово вправлявся у риторичні аналогічного змісту. У статті "Боротьба рутенів за свободу" (1940 р.) для підсилення своєї попередньої думки він вживає метафору: "Це так же природньо, як було б антиприродньою акція розірвати Карпати і змінити напрямок Тиси, щоб вона не в Дунай, але в Дніпро чи Дон впадала".⁸⁹ У своїй резонансній промові, виголошеній в парламенті 28 листопада 1940 р. С.Фенцик, побіч окремих антисемітських пропозицій, вкотре розвинув популярну тезу про єдність народів Дунайської котловини.⁹⁰

Згодом в одній із угорських газет ("Karpati Hírado") від 16 липня 1941 р. канонік сформулював дилему: "Рутени повинні вибрати одне з двох: або братерське співжиття зі святостефанською короною, або залишити цю територію і шукати свою коліску за Волгою".⁹¹ Саме так, бо в розумінні С.Фенцика ще з 1928 р. було очевидно, що "...єсть малорусское племя великаго русскаго народа, но мы никогда не примем украинского культурного сепаратизма...".⁹² Тому у своїй газеті "Карпаторуський голос" від 12 листопада 1942 р. він доводить, що Угорщина – "не держава національностей... а держава одного мадярського народу, в якій живуть і меншості. Це і є святостефанізм. Громадяни цієї держави, хоч і розмовляють різними мовами, але залишаються по-мадярськи мислячими".⁹³

Не стояли осторонь тодішньої злободенності і члени "Сенаторської гільдії", серед яких були П.Дем'янович і О.Ільницький. Позиція П.Дем'яновича у принципі різнилася від ідейних настанов і А.Бродія, і С.Фенцика, але була не менш дояльною до Угорщини. Різно виступаючи проти автономного статусу Підкарпаття та проектів А.Бродія і О.Стойки, зокрема, П.Дем'янович був ширим прихильником "Угорської партії життя" і вважав, що "Русин тот, кто мысленно переходит границу. Мы же, рутены, всегда в себ тысячетлетней отчизне желаем остаться и никакая

мысль нас отсюда не может вывести".⁹⁴ Без сумніву заслуги рахівського священника офіційним Будапештом були оцінені належним чином, бо як відомо, за тогочасною угорською практикою депутатів не обирали, а призначали.⁹⁵

Та чи не найяскравішим представником тогочасного закарпатського істеблішменту, покликаного на владні, хоч і дорадчі, висоти гортійського режиму був канонік О.Ільницький. У ряді праць, написаних ним у 1939-1943 рр., детальну оцінку яким дав Р.Офіциньскій,⁹⁶ йдеться про окремішність карпаторусинів, нетотожність їх українському народу і, навпаки, наголошується про неперерічну роль угорського народу, відстоюється офіційна політика Будапешту в подіях листопада 1938 і березня 1939 рр., епохальних у справі реставрації "святостефанської корони". О.Ільницький доводить шкідливість і безперспективність потуг українського і русофільського напрямків, які беруть свої початки з часів "будительства" другої половини ХІХ – початку ХХ ст., хоч визнавав позитивні моменти в діяльності М.Врабеля, Г.Стрипського, А.Волошина. Разом з тим, канонік О.Ільницький різко засуджував пробенешівську організацію "Американської Карпаторуської Єдноти", а очолювана ним газета "Неділя" стала справжнім рупором антирадянської пропаганди.⁹⁷ Виконуючи обов'язки головного радника регентського комісара (з листопада 1939 до жовтня 1944 рр.) О.Ільницький щомісяця повідомляв прем'єр-міністра про діяльність крайових державних установ, поведінку тутешнього депутатського корпусу, політичні настрої серед місцевого населення.⁹⁸

Однак, О.Ільницький виявився одним із тих закарпатських угрофілів, які "граючи з автономією" потрапили в пастку. У жовтні 1939 р. в журналі "Угорський огляд" канонік опублікував статтю під назвою "Русини й угорці", в якій, між іншим, на перших сторінках піддав гострій критиці Чехословаччину за недотримання нею обіцянки щодо надання Закарпаттю автономії та о.А.Волошина за його ідею самостійності Карпатської України. На двох останніх сторінках статті О.Ільницький виступав за необхідність надання краю автономії як засобу консолідації та інтеграції Закарпаття в складі Угорщини. Щодо змісту і форми автономії, то він залишав її вирішення в компетенції угорської центральної влади.⁹⁹

Дана стаття О.Ільницького була не на часі. Її поява стала невігдною для автора не лише тому, що угорський уряд почав переоцінку своєї політики щодо закарпатських традиційних церков та послідовне усунення з політичного важитку ідеї автономії Закарпаття, але й через те, що крім обстоювання ідеї автономії стаття містить позитивні відзнаки про А.Бродія – головного речника автономії для Підкарпаття. Але, як свідчить повідомлення Сіладі Пала від 16 і 22 жовтня 1939 р. А.Бродій у той час розійшовся у поглядах не тільки з каноніками О.Ільницьким, Ю.Маріною та ієрархією церкви у особі єпископа О.Стойки, але також із центральною

владю. Він заявив про свою опозицію до політики угорського уряду та її виконавців на Закарпатті, серед яких О.Ільницький був другою особою після регентського комісара. Очевидно тому А.Бродій не був на посвяченні церкви в Ужгороді, хоч був на це міроприємство спеціально запрошений єпископом О.Стойкою.¹⁰⁰

Не менше інших zaangażованим у "святостефанську ідею" був канонік Ю.Марина, який, щоб приховати свою проугорську діяльність, після втечі з Ужгорода 8 жовтня 1944 р. організував собі за кордоном похорони.¹⁰¹

Досить багатогранною була громадсько-культурна діяльність греко-католицького духовенства в роки окупації краю. Вона відображала політичні уподобання своїх ідейних натхненників. Угорська політика щодо національно-культурного розвитку Закарпаття базувалася на використанні досвіду Австро-Угорської імперії (1867-1918 рр.), побудованої на необхідності консолідації населення краю навколо ідеї окремішності "угорорусів" ("рутенів", "русинів"), що у свою чергу нейтралізувало домінування будь-яких інших національних орієнтацій. Ця політика повинна була сприяти утвердженню в свідомості закарпатців думки, що "Подкарпаття і його населення є рівноправною частиною мадярської нації".¹⁰²

Виплескані чехословацькою демократією українофільський і русофільський рухи не могли стати опорою гортійського авторитарного режиму на Закарпатті. Реально оцінивши ситуацію, передова громадськість краю, переважно греко-католицького віросповідання, свідомо йшла на те, щоб в "домашньому дусі нести руську культуру і таким чином зробити непотрібними пошуки ідеалів поза кордоном".¹⁰³ Такий задум було втілено в життя після утворення 26 січня 1941 р. "Подкарпатського Общества Наук" (ПОН).

Ідея заснування ПОН, як згадував його "хрещений" батько – регентський комісар краю М.Козма, належала ідеологам "угрорусизму" єпископу О.Стойці і канонікам О.Ільницькому та Ю.Марині.¹⁰⁴ Її реалізація стала можливою при фінансовій підтримці уряду (13 тис. пенге), складної (торгової) спілки "Гандя" (5 тис. пенге) і акціонерного товариства "Латориця" (1 тис. пенге). Оскільки історія діяльності ПОН та його періодичні видання на сьогодні належним чином досліджені в працях Р.Офіцінського та М.Пецкар,¹⁰⁵ зупинимось лише на з'ясуванні місця і ролі в них греко-католицького духовенства.

Фундаментальні принципи ПОН були викладені у головній промові М.Козми на установчих зборах: 1) в її рамках "не має і не може зайняти місце жадна денна політика"; 2) основним завданням товариства є служити "втворенню самостійної народної свідомості русинів, їх національної самодільності і їх родного языка отвергою і простою дорогою безь политичныхъ и культурныхъ цѣлей"; 3) фіксована кількість

провідних учених краю – 35. Першим головою ПОН став академік Угорської академії наук Антал Годинка, а з 3 червня 1942 р. цю посаду займав канонік О.Ільницький, який до того ж з лютого 1941 р. виконував обов'язки голови літературно-мовної секції товариства.¹⁰⁶ До складу трьох секцій, крім інших відомих діячів краю, увійшли також греко-католицькі священники Іриней Кондратович (наукова), О.Ільницький (руськомовна та літературна). Почесними членами ПОН були єпископ О.Стойка, регентські комісари М.Козма, В.Томчані, міністри освіти і культів Б.Гоман та Е.Синьей-Мерше. На урочистому засіданні ПОН 25 травня 1941 р. О.Ільницький вголос промову про актуальні завдання "русской культурной политики".¹⁰⁷

Заступником голови ПОН було обрано І.Кондратовича. Як згадував пізніше в 1948 р. закарпатський церковний історик, "хоча угорські власті зовнішньо мене поважали, але, як свідчать знайдені документи від 1942 р., я був під таємним поліцейським наглядом. Причиною було те, що, коли в 1942 р. в Ужгороді повісили 5 комуністів, я свідомо засудив дії угорських окупантів...".¹⁰⁸

Головну роль у видавничій і адміністративній діяльності ПОН також відігравали О.Ільницький, І.Кондратович та І.Гарайда. Не вдаючись у деталі стрімкої видавничої діяльності товариства, зазначимо, що одною з головних причин такого успіху було прихильне ставлення до "угроруської" ідеї керівництва греко-католицької церкви.¹⁰⁹ У пастирському листі до духовенства і вірників єпископ О.Стойка в 1941 р. рекомендував видання наукового товариства, бо вони "суть релігійного, патріотичного и научного содержания, написані нашими известными писателями на народномъ языкѣ".¹¹⁰

Серед періодичних видань ПОН провідне місце належить щотижневому літературно-науковому часопису "Литературна Недѣля" (ред. І.Гарайда), науковому кварталнику "Зоря-Найна" (гол. ред. І.Кондратович) та народознавчо-педагогічному молодіжному журналу "Руська Молодежь" (ред. І.Гарайда). Та з-поміж них одним із пріоритетних видань ПОН був світлий науковий журнал "Зоря-Найна". Вихід журналу привітали академік А.Годинка і єпископ О.Стойка. На його сторінках разом з відомими ученими краю публікували свої наукові доробки і греко-католицькі священники І.Кондратович, О.Ільницький, Г.Пап, Т.Бачинський. Тут поміщена і посмертна публікація В.Гаджегі, біографічні нариси про єпископа О.Стойку, огінку яким дано в дослідженнях Р.Офіцінського і В.Діляк.¹¹¹

Крім активної діяльності ПОН та її видань на середину 1940 р. на Закарпатті вже діяла Організація греко-католицької молоді (ОГМ), створена з ініціативи і безпосередньої участі єпископа О.Стойки. Бездіяльного голову ОГМ священника І.Сокола мукачівський владика замінив на більш активного ректора Ужгородської семінарії, д-ра теології

Л.Міно, а головним секретарем став священник, д-р теології Василь Шерегій. Незабаром останнього змінив відповідальний редактор газети "Неделя", офіційного органу ОГМ-КАЛОТ, редактор журналу "Народна школа" Андрій Кутлан.¹¹²

Однією з форм роботи цієї організації стали курси "Висшої школи народного образования" ОГМ-КАЛОТ в Ужгороді. Її директором став священник В.Шерегій. 20 грудня 1942 р. перший курс "для ведучихь левентовь" відкрив єпископ О.Стойка. У липні 1943 р. посаду В.Шерегія зайняв А.Кутлан. Зусиллями о.Шерегія для широкого загалу періодично готувалися "Лекції ОГМ", в яких популярно висвітлювалися національні, релігійні, морально-етичні та інші злободенні теми.¹¹³ Слід відзначити, що ОГМ-КАЛОТ упродовж всієї війни залишалася єдиною легалізованою молодіжною організацією на Закарпатті.

Окремо варто звернути увагу на діяльність відомства, яке з червня 1939 до жовтня 1944 рр. очолював канонік Ю.Марина. Звичайно мова йде про відділ освіти і науки. Щоб примусити професорсько-викладацький склад богословської семінарії викладати по-угорськи уряд у вересні 1939 р. переводить до Ужгорода всіх семінаристів з Гайдудорозької греко-католицької єпархії, котрі до того часу навчалися в Будапешті.¹¹⁴ Того ж 1939 р. регентський комісар М.Козма цинічно заявив, що бодай 60% закарпатських вчителів треба негайно замінити, оскільки саме вони є "неблагонадійними" в реалізації ідеї "угрорусизму". Виконуючи вказівку М.Козми комісія з п'яти осіб на чолі з каноніком Ю.Мариною звільнила з роботи понад тисячу учителів державних шкіл.¹¹⁵ Тільки після втручання єпископа О.Стойки більшість з них були повернуті на роботу, хоч і мусили пройти "перевиховання" в угорських літніх таборих.¹¹⁶ Цей інцидент призвів до остаточного розриву стосунків між єпископом О.Стойкою і каноніком Ю.Мариною. Владика у цій справі підтримали канонік О.Ільницький та архідиякон Е.Ортутай.¹¹⁷

У 1942 р. німецька розвідка передала угорським властям список закарпатських націоналістів, перехоплений нею в Галичині. Літом 1942 р. угорська жандармерія почала масові обшуки сотень закарпатських учнів і студентів, між якими були семеро молодих священників і кілька семінаристів. Після тривалих тортур у торговельній школі в Ужгороді і т.зв. "Ковнірі" в Мукачеві всіх їх було засуджено за антидержавну діяльність на тривалі строки ув'язнення. Але вже того самого року на клопотання єпископа О.Стойки понад 200 учнів і студентів були амністовані регентом Угорщини М.Горті.¹¹⁸ Владика навіть виклопотав дозвіл для них закінчити своє навчання, хоч суд виключив їх перед тим з усіх державних шкіл Угорщини. Проти єпископа виступив Ю.Марина, якому вдалося домогтися, щоб всі амністовані мусили пройти "перевиховання" десь в глибині країни.¹¹⁹

Після смерті єпископа О.Стойки (31 травня 1943 р.) угорський уряд вже не брав до уваги похилого віку архієпископа А.Паппа, але наполегливо пропонував Апостольській столиці якщо не кандидатуру каноніка Ю.Марина, то в крайньому випадку каноніка О.Ільницького. Крім того, сконцентрував свої зусилля в боротьбі за місце єпископа і канонік С.Фенцик. Але його чекала, як і Ю.Марину, нищівна поразка.¹²⁰ Тимчасово управляючим справами Мукачівської греко-католицької єпархії, як капітулярного вікарія, Рим призначив каноніка О.Ільницького. Ці зміни відразу стали помітними: у виданнях ПОН його стали величати "політичним і культурним вождем Подкарпаття", "вождем нашої церкви" тощо.¹²¹ Але "вождизм" О.Ільницького тривав не довго, 2 січня 1944 р. Апостольській престолу призначив тимчасовим апостольським адміністратором Мукачівської єпархії гайдудорозького єпископа Миколу Дудаша, котрий своє виховання здобув у закарпатських і галицьких монастирях. 8 вересня 1944 р. його помічником було призначено молодого професора Ужгородської семінарії Теодора Ромжу, єпископська інсталяція якого відбулася згодом у Воздвиженському кафедральному соборі в Ужгороді 24 вересня того ж року.¹²²

Таким чином, угорському уряду вдалося за роки окупації краю нейтралізувати домінуючі в громадсько-політичному житті у 20-30-х роках русофільську та українофільську національні орієнтації, протиставивши їм за допомогою греко-католицького духовенства ідею "угрорусизму" (русинство, русинофільство). Така політика Будапешту цілком задовольняла керівництво Мукачівської греко-католицької єпархії на чолі з єпископом О.Стойкою і каноніками О.Ільницьким та Ю.Мариною. Втім, як справедливо відзначають сучасні дослідники, "угрорусизм" почав набирати одіозного характеру. Взаємін настирливим домаганням А.Бродія і О.Стойки автономії для Підкарпаття уряд Угорщини інспірував вільний розвиток "угро-руської" науки і культури, ядром якої стало ПОН та його видавничі діяльності. Так, Будапешт у здійсненні своєї національної політики опирався на русинофільську орієнтацію греко-католицького духовенства і по мірі можливостей терпів русофілам на чолі з каноніком С.Фенциком, хоч заборонив легальну діяльність всіх його організацій. За таких обставин, як слушно наголошує П.-Р. Магоцій, "угро-руський патріотизм кінець кінець почав обертатися на колабораціонізм",¹²³ не останню роль в якому відіграло духовенство греко-католицької церкви.

III

На відміну від політики угорського уряду стосовно греко-католицької церкви та інших релігійних організацій, розглянутих нами вище, цілком інакше формувалося ставлення Будапешту до православної церкви на Закарпатті. Угорський уряд зіткнувся з проблемою, до виникнення якої був сам причетний ще в австро-угорські часи. Сучасні

історики церкви небезпідставно стверджують, що визначальним фактором у появі релігійного руху за повернення до "старої віри" чи "віри батьків" (православ'я), була агресивна політика мадяризації і практика угорської влади спрямована на перетворення домінуючої в краї греко-католицької церкви в знаряддя асиміляції місцевого русинського населення в другій половині XIX – на початку XX ст.¹²⁴ Як виявилось недовзі, вона мала трагічні наслідки в долі самої греко-католицької церкви.

Відкриті судові пропеси над православними в Мараморош-Сиготі (1903-1904 і 1913-1914 рр.), розпад квазіліберальної Австро-Угорської імперії (жовтень 1918 р.) та практика ліберальної моделі в державно-церковних відносинах в Чехословацькій республіці (1919-1939 рр.) породили такі проблеми, як релігійна боротьба між греко-католиками і православними у 1920-х рр., організаційне і канонічне оформлення православної церкви у 1931 р. та перетворення її у доволі короткий строк (впродовж 1930-х рр.) в другу найчисельнішу традиційну релігійну організацію на Закарпатті.¹²⁵

Панівне становище римо-католицької і реформатської церков в Угорщині упродовж багатьох століть настільки було звичним явищем, що на зламі 1938-1939 рр. пересічний угорський громадянин наряд чи був свідомий того, що в його країні існували громади православних християн. Як стверджують дослідники Г.Патачі і Г.Зайд, до кінця 1930-х рр. історична наука в Угорщині проблемами історії православ'я не займалася.¹²⁶ Отже, лише з остаточною окупацією Закарпаття угорський уряд почав розробляти своє ставлення до православної церкви, принаймні з двох причин: по-перше, тому що сам у минулому був причетним до виникнення цього явища і по-друге, через сусідство з "православною" країною на сході – СРСР.

Напередодні анексії Закарпаття в Угорщині налічувалося 140 тис. православних, половина з яких належала юрисдикції сербського патріарха.¹²⁷ Кількість православних на Закарпатті в роки окупації коливається в межах від 130 до 180 тис. чол. В документі від 12 жовтня 1939 р. йдеться, наприклад, про 150 тис. тисяч вірників.¹²⁸ Поза межами Угорщини в Словацькій державі (на Пряшівщині) з березня 1939 р. залишилося бл. 20 тис. православних, що проживали у 12 парафіях, і яких обслуговували 26 священників Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії.¹²⁹ Безпосередньо на Закарпатті за двими 1941 р. залишилося понад 144 тис. вірників, 112 священників, які обслуговували 120 (за іншими даними – 130) парафій.¹³⁰

На чолі Мукачівсько-Пряшівської єпархії з листопада 1938 р. був єпископ-ординарій Володимир Раїч. Серб за походженням, В.Раїч у 1907 р. закінчив Московську духовну академію (в Загорську) і на все життя залишився переконаним русофілом. Прибувши в окупований Мукачів для виконання своїх архієрейських функцій 20 листопада 1938 р., 26 листопада

В.Раїч переїжджає до Хуста, залишивши замість себе адміністратором ігумена Авркія. Православний єпископ не прийняв угорського громадянства, а тому не був в очах алади "модьорборотомом", тобто політично лояльним.¹³¹ В той час, коли В.Раїч перебував у Хусті, в Мукачеві залишилися його секретар Іван Кополович, тодішній катехит Хустської гімназії та священники Василь Кабаній і Олександр Таузер.¹³²

Досить розгалуженим, станом на 1939 р., було чернече життя православної церкви. Мукачівсько-Пряшівська єпархія мала два чоловічі монастирі біля с.Ізн і с.Теребля (крім того, монастир в Ладимирові з березня 1939 р. залишився на Пряшівщині), три жіночі монастирі в Липці, Домбоках і Чумальові та 12 чоловічих і жіночих скитів. Всього на Закарпатті в той час в монастирях і скитах проживало 417 (!) православних ченців.¹³³

Найстарші за віком і найдосвідченіші священники, які в 30-40-х рр. займали керівні посади в церкві, богословську освіту здобули в Яблоницькому монастирі Холмської єпархії в 1910-1914 рр., яка належала Російській православній церкві. Саме тут в 1911-1914 рр. були висвячені на священників Олександр Кабанок (о.Олексій), Василь Кемень (о.Амфілохій), Василь Вакаров (о.Матфей), Георгій Плиска та інші. У 1919-1920 рр. на Закарпаття прибула нова група священників, як правило тих, які не підтримали більшовицький режим в Росії і Україні. У 1920-х рр., в часи юрисдикційної боротьби між прихильниками константинопольського і сербського патріархату, близько 30-х священників, які майже всі не мали закінченої богословської освіти, висвятив на священників помічник архієпископа Савватія, колишній севастопольський єпископ Веніамін (Фетченко), а після його вислання з ЧСР і сам Савватій. Меншу частину священників висвятив єпископ Досифей (Васіч), як перший православний єпископ на Закарпатті, делегований Сербським патріархатом. Всього з 1920 по 1944 р. в духовних закладах Сербської православної церкви богословську освіту здобули лише 32 із 112 закарпатських православних священників. Решта ж взагалі її не мала, або мала незавершену освіту.¹³⁴

На час окупації Карпатської України з-поміж 112 священників 18 визнавали зверхність архієпископа Савватія (А.Врабеца), який перебував у Празі і визнавав юрисдикцію константинопольського патріарха. До того ж русофільські настрої більшої частини православного духовенства були вкрай очевидними. Угорський уряд був добре поінформований, що якби священникам-савватіювцям надати такі самі концесії і зарплату, яку отримують священники-раїчівці, то більшість їх опинилася б на боці архієпископа, а цього менше всього бажав уряд Будапешта.¹³⁵

У національному відношенні серед вірників православної церкви на Закарпатті в 1939 р. було близько 3 тис. російських емігрантів, яким на думку регентського комісара М.Козми, держава повинна пропонувати

роботу в неруській частині Угорщини. Більша за чисельністю частина вірників складалась із місцевого русинського населення, котре від бехерінсько-извнсько-великолучківських початків 1901-1903 рр. вважала свою церкву, як і віру "руською" (в розумінні "російською"). Втім справжня "російська присутність" у відродженні православ'я на Закарпатті була відчутною ще з другої половини XIX ст. На початку ж XX православний рух отримав ідеологічну і фінансову підтримку від депутата Державної думи Росії, голови "Карпаторусского освободительного комитета" в Києві, графа В.О.Бобринського та буковинських москвофілів, онуків А.І.Добрянського братів О. і О.Геровських, які в роки Першої світової війни перебралися на Підкарпаття.¹³⁶

Наступні двадцять років чехословацького панування на Закарпатті у ставленні влади до православної церкви критично оцінені одним із її ідеологів Олексієм Геровським: "Православні прагнуть відстояти автономні права своєї церкви і її російський характер, в той час, як чеський уряд намагається захопити Православну Церкву у свої руки, перетворивши її в знаряддя для чехізації та українізації Карпатської Русі".¹³⁷

За часи військової адміністрації краю (березень-липень 1939 р.) політика і практика угорського уряду відносно православної церкви носила характер неприхованої збудливої реакції, викликаній довголітньою ревізіоністською діяльністю Угорщини, спрямованою на повернення втрачених назавжди внаслідок Першої світової війни територій та подолання комплексу "надшербленої Угорщини не держави" ("Csonka Magyarorszag nem orszag, egesz Magyarorszag menyorszag"), чи "поза Угорщиною немає життя" ("Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita"), сформованого продиктованими Угорщині умовами Тріанонського договору 4 червня 1920 р.¹³⁸

Головними творцями та ідеологами цієї політики були: граф Іштван Бетлен, член Угорської академії наук, прем'єр-міністр Угорщини (1921-1931 рр.) та пожиттєвий член вищої палати парламенту Угорщини з 1939 р. (пом. 1947 р.); Калман Канья – міністр закордонних справ Угорщини з 1933 р. та Міклош Козма, колишній міністр внутрішніх справ Угорщини, організатор і керівник т.зв. "Вільних загонів" ("szabot csoportok") у 1938-1939 рр., регентський комісар Закарпаття з липня 1939 до грудня 1941 р.¹³⁹

На практиці угорські офіційні кола до осені 1939 р. відкрито симпатизують "уніатству" і навпаки, неприховано вороже ставляться до вірників і священників православної церкви. Цьому немало сприяла пропаганда найвищих місцевих функціонерів військової та швільної адміністрації на Закарпатті греко-католицьких священників, каноніків О.Львицького і Ю.Марини. Вони критикували чехословацький уряд за те, що він інспірував і свідомо підтримував у 1920-х рр. рух за масовий перехід населення Підкарпаття у "темне православ'я" (Ш.Бонкало),¹⁴⁰ "а

тому пропонували угорській владі допомоги у справі навернення "схизматиків" в "унію".

Запропонована представниками вищої церковної ієрархії "гра в прозелітизм" була прихильно сприйнята військовою адміністрацією, оскільки в ній місцеві власті абачали ефективний засіб швидкої асиміляції мадяризації місцевого слов'янського населення. Вороже ставлення уряду до православних було чітко висловлено в листі заступника міністра освіти і віросповідань Шандора Єсенські до Ю.Марини від 28 грудня 1939 р.¹⁴¹ Ступінь неприхованої ворожості влади до православних у березні-червні 1939 р. проявився наприклад у тому, що сам факт переходу з унії до православ'я вважався, як колись на початку XX ст., антидержавним політичним актом. На цьому етапі влада не без успіху позиювала тезу, що "православ'я творить ворота для вступу росіян у дунайську котловину".¹⁴²

Загроза з боку великого слов'янського "православного світу" на сході мала місце у ставленні угорських урядових та неурядових кіл до православної церкви на Закарпатті, але не тільки через те, що з вересня 1939 до червня 1941 р. Угорщині довелося мати спільний кордон з СРСР, а й здебільшого через відразу угорців до цього "світу" ще від 1849 р.¹⁴³

У скорому часі після окупації краю (квітень-травень 1939 р.) до Будапешту почали надходити скарги від православних про знущання угорських солдат над їхніми священниками та їх родинами, про вигнання священнослужителів з церков, про конфіскацію релігійної літератури, про присилування до переходу в унію тощо. 27 квітня 1939 р. єпископ В.Раїч написав листа до міністра освіти і віросповідань Балінта Гомана про тероризування православних у селах Ярок, Калини і Новоселиці.¹⁴⁴ Рівно через рік (25 квітня 1940 р.) югославський посол у Будапешті передав Міністерству закордонних справ Угорщини меморандум-протест проти ставлення угорської влади до православних Закарпаття.¹⁴⁵ 22 червня 1940 р., вигнані 7 червня того ж року жандармами з монастиря біля с.Теребля, монахи звертаються з листом до прем'єр-міністра Угорщини графа Павла Телекі повернути їм монастир.¹⁴⁶ Подібних випадків зустрічається чимало.

Отже, до середини 1940 р. з боку властей проявляється нове небажання йти на нормалізацію відносин з православною церквою, її духовенством і персонально з єпископом В.Раїчем.

У результаті пертракції (перевірки на лояльність), проведеної у листопаді 1939 р. на рівні заступника міністра освіти і віросповідань Ш.Єсенські та регентського комісара краю М.Козми, в грудні того ж 1939 р. було вирішено створити церковну верифікаційну комісію (Egyhazi jellegi igazoló bizottsag). Вона мала перевірити чи священники в часи чехословацького режиму не висловлювалися або не діяли на шкоду

¹³⁶ Прозелітизм – бажання в перекладі з грецької означає одрубування. В ширшому розумінні – масовий перехід до іншої віри.

Угорщини. До її складу було призначено цивільного голову сегедської православної громади, адвоката д-ра Шандора Понта (голова) і членами – декана і сегедського пароха, голову консисторії Мукачівсько-Пряшівської єпархії д-ра Мігала Дорослаї та священника, викладача Дебреценського університету д-ра Михайла Попова. Крім того, регентський комісар мав повноваження призначити ще двох членів комісії із числа закарпатців.¹⁴⁷

Та чи не найбільшою перешкодою на шляху зближення уряду з “підозрілою” церквою була постать самого єпископа В.Раїча. По-перше, створена в 1931 р. Мукачівсько-Пряшівська православна єпархія поки що в Угорщині не була легалізована. По-друге, залишаючись югославським громадянином, В.Раїч був призначений єпископом без відома і згоди угорського уряду, що суперечило т.зв. “праву патронату” в Угорщині. По-третє, уряд Будапешту ніяк не бажав пробачити В.Раїчу того, що після Віденського арбітражу він залишив у Мукачеві свого заступника, тоді як сам, перебуваючи в Хусті до повної окупації Карпатської України, визнав уряд А.Волощина. І по-четверте, для влади були не прийнятними постійні нарікання єпископа про надужиття місцевої адміністрації стосовно очолюваної ним церкви та докучливі вимоги щодо фінансування єпархії і священників на рівні субсидій за попереднього режиму.

В Будапешті вважали завищеними місячну зарплату єпископа в розмірі 571 пенгів і 71 філера та річні видатки на адміністрацію церкви у сумі 70 тис. 107 пенгів, передбачені В.Раїчем у представленому ним бюджеті на 1940 р. Так само, на думку влади, виглядала занадто чисельною консисторія, яка складалася із 14 осіб.¹⁴⁸

І все ж починаючи з вересня 1939 р. угорські власті почали обережніше, ніж в період військової адміністрації, сприймати й реагувати на звинувачення греко-католиків-мадярофілів на адресу православних. Мадяроїство греко-католицької церкви під проводом єпископа О.Стойки перестало бути таким слухняним, яким воно бачилось Будапешту раніше. Вчорашнє мадяроїство наразі почало домагатися від уряду об'їзної ним автономії для Закарпаття, що було значно небезпечнішим з точки зору територіальної цілісності Угорщини, ніж аполітичне, на перший погляд, русофільство православного духовенства. Отже, вже восени 1939 р. угорські урядові кола прийшли до переконання, що загрозу з боку православ'я не варто перебільшувати, а до звинувачень уніатських “модьорборотців” на адресу православних слід відноситись більш стримано, навіть обережно.¹⁴⁹

Охоче поширювану раніше в пропагандистських цілях тезу про те, що “православ'я – не релігія, а політична позиція”, відтепер було усунуто з активного вжитку.¹⁵⁰ Згідно нової стратегії влада в суперечках між греко-католиками і православними повинна виконувати роль миротворця, встановлюючи між ними т.зв. “Pax Hungarica”. Уже в жовтні 1939 р. в записці Міністерству освіти і віросповідання, виголошену 12 жовтня

каноніком О.Ільницьким доповідь про двадцятилітнє грабування греко-католицької церкви за чехословацького режиму, було піддано гострій критиці. У записці підкреслюється, що доповідь О.Ільницького справила загалом негативне враження, викликала велике обурення серед православних і містить у собі заклики до розпалювання релігійної ворожнечі.¹⁵¹

Таким чином, упродовж осені 1939 – літа 1940 рр. угорський уряд кардинально змінив своє ставлення до православної церкви на Закарпатті. На думку сучасного церковного дослідника ігумена Гавриїла (Кризни), на нову релігійну політику Будапешту вплинули, принаймні, три фактори: 1) сусідство з великим православним світом на сході; 2) небажання православних домагатися автономії для Підкарпаття, на відміну від греко-католиків; 3) прагнення православних домогтись вирішення питання юридичного статусу своєї церкви в кордонах всієї Угорщини.¹⁵² На нашу думку, найбільш визначальним фактором було засудження православними влітку 1940 р. автономістських домагань греко-католиків, чим вони значно підвищили свій коефіцієнт лояльності в очах політичних кіл Угорщини. Православні виявилися більш слухняними, ніж греко-католики, і тому заслугоували від уряду певних концесій (дивідендів).

Серед перших кроків зближення влади з православною церквою було розпорядження Міністерства освіти і віросповідань від 18 січня 1940 р. про виплату її священникам такої ж зарплати, яку вони отримували за ЧСР.¹⁵³ Наступним кроком уряду було повернення монахам монастиря біля Тереблї, що видно з листа М.Козми до прем'єр-міністра П.Телескі від 17 серпня 1940 р.¹⁵⁴

Переоцінка пріоритетів в угорській церковній політиці послужила поштовхом до формування нової релігійної доктрини, згідно якої йшлося про створення однієї організаційної структури для всіх православних вірників Угорщини. Основним компонентом цієї концепції була ідея створення, подібної до національних сербської чи румунської православних церков, “Православної церкви Угорщини”, яка б складалася з трьох єпархій: угорської (асимільованих православних), мукачівської та румунської і сербської. Детальне обґрунтування ідеї автокефальної угорської православної церкви було розроблено Імре Фекете (Плаурімусом) у спеціальній статті “Східне православ'я в Угорщині”.¹⁵⁵

Спочатку угорський уряд у пошуках розв'язки питання про юрисдикцію автокефальної православної церкви намагався повести переговори через свого посла в Белграді із заступником міністра закордонних справ Югославії Мілошем Смілянйичом. Останній в розмові з регентським комісаром Підкарпаття М.Козмою в Белграді в березні 1940 р. натякнув йому про можливий обмін 110 закарпатських православних мешканців на югославських угорців. Пропозицію уряду Белграду М.Козма залишив без відповіді. Після зустрічі угорського посла з М.Смілянйичом 27

травня 1940 р. угорська сторона зрозуміла різницю між статусом Сербської православної церкви і Константинопольським вселенським патріархатом у дитинку церков світу.¹⁵⁶ Тоді ж тимчасові добросусідські відносини Будапешту з Сербським патріархатом були перервані, оскільки для Угорщини церковна залежність від національної церкви іншої країни ніяк не вкладалася в розуміння державного суверенітету.¹⁵⁷

Деяко парадоксальним у цій переорієнтації угорського уряду є те, що безпосередньо після окупації Закарпаття православних священників, які визнавали юрисдикцію архієпископа Савватія, влада трактувала вороже, але з огляду на державні інтереси небезпечнішим виявився сербський напрямок на чолі з єпископом В.Раїчем. Тому всі зусилля Міністерства освіти і віросповідань від початку 1940 р. були спрямовані в напрямку усунення Раїча від керівництва єпархією.¹⁵⁸

Одночасно угорський уряд посилює контакти з архієпископом Савватієм у Празі, за допомогою якого сподівався здобути автокефалію від вселенського константинопольського патріарха. 5 березня 1940 р. (задовго до останніх переговорів у Белграді) архієпископ Савватій через угорського генерального консула у Празі переслав Міністерству освіти і віросповідань Угорщини написаний французькою мовою "Меморандум у справі організації Православної Церкви в Угорській Русі".¹⁵⁹ В ньому пропонувалося підтримати ту групу священників, яка залишилася вірною Константинопольській ієрархії. Для посилення цієї орієнтації серед православного духовенства мукачівським єпископом Савватієм рекомендував призначити "кандидата із Дебрецена", священника Михайла Попова, який після висвячення мав підпорядковуватися йому. Для православних, що жили поза межами Мукачівсько-Пряшівської єпархії, празький архієпископ пропонував обрати єпископом сегодського пароха і декана М.Дорослаї.¹⁶⁰

Такий план заходів угорському уряду імпонував, тим більше, коли врахувати, що зв'язки архієпископа з Константинополем були перевірені на достовірність угорським послом і підтвержені. Одночасно агітсербські настрої серед місцевого православного духовенства досягли кульмінаційної розв'язки. В травні 1940 р., коли єпископ В.Раїч перебував у Белграді, єпископським секретарем у Хусті Євном Йокобом було вислано лист-звернення від 4 травня до сегодського пароха М.Дорослаї, в якому між іншим, останній фігурує уже як голова "Закарпатської угорської православної єпархії" ("Karpatjai görög keleti magyar-orosz egyházunk"), а за його посередництвом до Міністерства внутрішніх справ та міністерства освіти і віросповідань, щоб вони "...поробили потрібні кроки для того, щоб нас звільнити від сербських бандитів...", маючи на увазі єпископа В.Раїча, священників Гоміčkова, Кабалока, Вакарова і монахів Матія і Амфілохія.¹⁶¹

Цей лист (не виключено інспірований самим М.Дорослаї) сигналізував боротьбу православних ультра-угорців не тільки проти єпископа В.Раїча (на що у них були свої мотиви), але й засвідчив недобррозуміле ставлення до найбільш авторитетної особи в Закарпатському православ'ї першої половини ХХ ст., першого місцевого православного монаха і священника, який стояв біля джерел православного руху в краї, архімандрита і єпископського заступника в Хусті Олексія Кабалока. Аналізуючи угорські архівні документи, дослідник О.Данко звертає увагу на один із них від 12 жовтня 1939 р., в якому урядові кола висловлюються про О.Кабалока, як людину прихильну до Угорщини ("модьорборатор"), котра могла б переконати священників сербської орієнтації стати на бік організації угорської автокефальної православної церкви.¹⁶²

Однак, так не вважали представники нового напрямку угорських патріотів з числа самих же православних священників на чолі з Є.Йокобом і М.Дорослаї, для яких авторитет О.Кабалока був небезпечним, а архієпископ Савватій потрібним щонайменше до часу висвячення нової церковної ієрархії для задуманої Будапештом нової православної автокефальної церкви. Для реалізації цієї ідеї уряд почав витрачати тисячі венгів на організацію різних зустрічей з метою "оброблення" священників.¹⁶³ На кошти уряду в січні 1941 р. мала відбутися планова поїздка Савватія та його секретаря Сергія Федорова по маршруту Будапешт – Ужгород – Свалява – Хуст – Рахів – Будапешт. Зрозумілою є мета поїздки, лише не зрозуміло з яких причин вона не відбулася.¹⁶⁴

Тим часом в березні 1941 р. між Угорщиною і Югославією виник політичний конфлікт, а в ніч з 7 на 8 квітня угорські війська вступили на територію останньої. В Белграді німцями було інтерв'ювано єпископа В.Раїча за його спротив німецьким планам – підпорядкувати усіх православних вірників, що проживали на території Центрально-Східної Європи Синодові РПЦ за рубежом.¹⁶⁵ Останню свою літургію єпископ провів в Ізяснському монастирі на Благовіщення 7 квітня 1941 р. 12 квітня В.Раїч був відвезений на дачу католицького єпископа поблизу м.Виш (Угорщина), де упродовж шести місяців перебував під домашнім арештом. Після врегулювання конфлікту йому дозволили відбути в Сербський патріархат.¹⁶⁶ В даному випадку, не зрозуміло на підставі яких джерел дослідник П.-Р.Магочій пише, що В.Раїч помер у 1941 р. в концентраційному таборі, а "православну церкву, що залишилася без єпископа, звинуватили у зв'язках з комунізмом і Росією; внаслідок до всьляких утисків, православних русинів змушували навертатися до греко-католицизму".¹⁶⁷ З благословення єпископа управління єпархією у квітні 1941 р. перейшло до ігумена Феодана (Сабова), але ненадовго.¹⁶⁸

27 квітня 1941 р. угорський уряд, не зважаючи на законність чи не законність своїх дій, видав за підписом регента М.Горті декрет про

призначення єпископським намісником і адміністратором для угорських і закарпатських православних громад, які залишилися без єпископа з осідком у Будапешті протопресвітера, доктора теології, викладача Дебреценського університету, російського білоемігранта Михайла Попова.¹⁶⁶ 11 травня 1941 р. газета "Карпаті гірадо" ("Karpati hirado") пише, що делегація підкарпатської православної церкви у складі двох архимандритів О.Кабалюка і Оголена, протоієрея Яноша Бабича, благочинного Дмитра Росохи і священника Дьєрдя Гриньо вітали в Будапешті М.Попова з нагоди призначення його адміністратором угорських і рутенських парафій.¹⁶⁷ Після цього О.Кабалюк відвідав міністра освіти і віросповідань Г.Балінта, а пізніше надіслав телеграму про відданість регентові Угорщини.¹⁶⁸

Невдовзі, 1 червня 1941 р. регент М.Горті призначив М.Попова архієрейським намісником архієпископа Савватія для православних Закарпаття. Того ж дня в єпископському храмі в Мукачеві у присутності регентського комісара М.Козми та міністерського радника Ш.Сенелькі М.Попов приступив до виконання своїх обов'язків.¹⁶⁹

Кандидатура М.Попова виникла не випадково. Новий єпископський адміністратор народився в 1888 р. у селищі Палловська колишнього Хотинського округу Донської області. 1910 р. він закінчив духовну семінарію в Новочеркаську, після чого був висвячений на священника. М.Попов брав участь у Першій світовій війні, а після жовтневого перевороту в Петрограді опинився в білогвардійській армії. Згодом він емігрував у Болгарію, а з 1928 р. проживав в Угорщині. Тут здобув вищу освіту, став доктором філософії, працював на викладацькій роботі в Дебреценському та Будапештському університетах. У 1938 р. М.Попов прийняв угорське громадянство. Його погляди і політика угорського уряду щодо вирішення питання статусу православної церкви в Угорщині шляхом автокефалії цілком співпадали, а тому в Будапешті щодо кандидатури М.Попова сумнівів не було.¹⁷⁰

Для М.Попова було організовано ряд зустрічей з високопоставленими чиновниками уряду Угорщини, зокрема, міністром освіти і віросповідань П.Гелекі, котрий згодом став прем'єр-міністром, та його наступником на цій посаді Г.Балінтом.¹⁷¹ Для проведення організаційно-підготовчої роботи за дорученням Міністерства освіти і віросповідань на прохання 1939-1940 рр. М.Попов неодноразово приїжджав на Закарпаття. У 1939 р. на квартирі архимандрита О.Кабалюка в Хусті відбулася нарада священників у присутності М.Попова та архимандрита Матфія (Вакарова). Учасники наради погодилися перейти під юрисдикцію архієпископа Савватія, що означало повний розрив із Сербським патріархатом та перехід під юрисдикцію константинопольського патріарха.¹⁷²

Коли ж на початку 1940 р. стало відомо, що близько 20 парафій готові увійти до складу ще не існуючої Угорської православної автокефальної церкви Міністерство освіти і культів поставило перед архієпископом Савватієм питання про призначення М.Попова його намісником для православних Закарпаття. 2 жовтня 1940 р. угорський уряд відправляє М.Попова до Праги до архієпископа, котрий видає йому документи про призначення його адміністратором Угро-руської православної церкви і присвоєє йому сан протопресвітера. Пізніше сам М.Попов визнавав, що угорський уряд ставив за мету "створити самостійну автокефальну православну церкву в Угорщині з тим, щоб через неї впливати на слов'янське населення Угорщини і окупованих нею територій. Для цього угорському уряду необхідна була вільна від слов'янського впливу сербської і руської церкви людина. І угорський уряд використав для цієї мети мене, знаючи про мою антирадянську діяльність."¹⁷³

Разом з тим, М.Попов і не приховував своїх амбіцій щодо того, щоб стати єпископом. Один із наближених до нього священників І.М.Салко писав: "Попов хотів бути єпископом. Він неодноразово давав мені вказівки про те, щоб я від імені священників Мукачівської єпархії писав звернення до міністерства культів, щоб вони клопотали перед єпископом Савватієм і патріархатом Константинопольським про висвячення його в єпископа".¹⁷⁴ 5 жовтня 1940 р. архієпископ Савватій звернувся з листом до константинопольського патріарха з проханням, щоб "до остаточного упорядкування православної церкви в королівстві угорському він (М.Попов – авт.) управляв за вашою згодою приходами на території Угорщини, які до нашої юрисдикції добровільно приєдналися", висвятивши його в сан єпископа.¹⁷⁵ Зрештою, в той же день, коли В.Раїч був відвезений під домашній арешт на дачу у м.Вац, 12 квітня 1941 р., уряд Угорщини затвердив М.Попова мукачівським єпископом, яким він залишався формально до 15 червня 1944 р.¹⁷⁶

Після правового врегулювання статусу православної церкви на Закарпатті було проведено певні кадрові зміни в єпархіальному управлінні. Так, зокрема, замість звільненого з посади єпископського секретаря І.Копаловича, який дотримувався сербської орієнтації, його місце 1 червня 1941 р. зайняв І.Салко. Економом єпархії було призначено Івана Ілечка.¹⁷⁷ Уряд задовольнив клопотання ще єпископа В.Раїча про виділення священникам заробітної плати від 1 серпня 1941 р.¹⁷⁸ Крім того, було вирішено і питання підготовки священників для православної церкви.

З цього приводу 28 червня 1941 р. міністр культів і освіти Б.Гоман звернувся з листом до Ради Міністрів Угорщини про необхідність заснування духовної семінарії у Дебрецені для підготовки православних священників.¹⁷⁹ З листа видно, що до того вони закінчували свої богословські студії за кордоном (в Югославії, Румунії) і часто поверталися

додому "небезпечними для нації агітаторами". Для православних Угорщини (руси́нів, угорців, румунів, сербів, що становили разом біль одного мільйона вірників) працювало всього близько 700 священників. За підрахунками Б.Гомана для щорічного поновлення духовенства потрібно 25-30 кліриків. Міністр особливо наголошував на тому, щоб створені теологічні навчальні заклади (Духовна академія при Дебриценському університеті та Теологічна школа в Будапешті)¹⁸³ перебували "виключно на державному утриманні, без всякої підтримки з боку церкви, бо тільки в цей спосіб зможемо забезпечити угорський вплив".¹⁸⁴

Ректором духовної семінарії став М.Попов, який вважав себе і засновником теологічної школи в Будапешті.¹⁸⁵ Ця школа могла приймати щороку до 50 студентів, котрі виховувалися в дусі відданості святостефанській короні.¹⁸⁶ В школі викладали угорці, за винятком вчителя співу та російської і старослов'янської мов і літератури (ним був Р.Станканинець). У 1941 р. в школі навчалось 15 чоловік (на 20 місць), а в 1944 р. – біля 40 чоловік, серед яких 30 із Закарпаття. На протязі цих років в школі почали ширитися ангуторські настрої, що призвело до нездорової атмосфери. Школу перестав відвідувати М.Попов, який втратив вплив на її вихованців.¹⁸⁷

Перебуваючи постійно в Будапешті М.Попов лише час від часу відвідував Закарпаття. У своєму розпорядженні від 28 серпня 1941 р. він наказує всім священникам згадувати при богослужінні архієпископа Савватія, а не єпископа В.Раїча.¹⁸⁸ В наступних своїх циркулярах М.Попов закликав вірників бути відданими громадянами Угорщини і боротися проти СРСР (наприклад, від 7 січня 1942 р.)¹⁸⁹ та зобов'язував відзначати у церквах іменни регента М.Горті (наприклад, від 20 листопада 1942 р.).¹⁹⁰ Але згодом стало відомо, що вся діяльність М.Попова, як і сама ідея про створення автокефальної православної церкви в Угорщині були приречені на фіаско.

Абсолютно беззаперечним у висліді аналізованих процесів залишається той факт, що у порівнянні з 1939 р., коли православ'я трактувалося угорським урядом і місцевими маждрофілами не як релігія, а політична позиція, 1940-1942 рр. були для закарпатського православ'я своєрідним "другим відродженням". Однак, як слушно зазначає О.Данко, "відбувалися ці зміни не в порожнечі, а на тлі тихої, а все таки помітної ривалізації між угорською римо-католицькою та протестантськими церквами".¹⁹¹ Хоч з 1848 р. римо-католицька церква і не була державною, вона представляла собою тип консервативного і агресивного католицизму. Після Першої світової війни римо-католики Угорщини обстоювали ідею реставрації Габсбургів і менш за все хотіли бачити на чолі держави протестанта М.Горті. У 1942 р., коли похилий віком і кволий регент призначив своїм спадкоємцем сина Стефана, легітимісти римо-католики

все ще сподівалися побачити на троні сина останнього австрійського імператора Оттона.

Очевидно саме тому в протестантському оточенні адмірала М.Горті не було а ні найменшого бажання послаблювати православний рух і тим самим зміцнювати позиції католиків. У зв'язку з цим, архівні документи "дуже виразно документують факт потужної фінансової й політичної підтримки і сприяння ростові православної церкви".¹⁹² Промовистим в даному випадку є й інший факт толерування Будапештом православних Закарпаття. Коли в 1942 р. сотні молодих осіб православного і греко-католицького віросповідання було заарештовано за участь в діяльності на території краю ОУН, між якими було декілька і греко-католицьких священників та семінаристів, серед них не виявилось жодного православного.¹⁹³

Та по суті невирішеною залишалася проблема юрисдикційного статусу православної церкви на Закарпатті. В 1943 р. офіційний Будапешт змушений був поступитися більш агресивним націонал-шовіністичним вимогам Німеччини, метою яких було підпорядкувати всі православні єпархії і громади центральноєвропейських країн Синодові єпископів РПЦ за кордоном.¹⁹⁴ Юрисдикцію над ними тимчасово мав перебрати митрополит Берлінський і всієї Німеччини Серафим (німець Леде). Його осідок знаходився в сербських Карловцях, а тому він був матеріально залежним від Сербського патріархату, який фінансував РПЦ за кордоном, виховував для її потреб в сербських семінаріях і університетах священників.¹⁹⁵

Разом з тим, слід врахувати, що архієпископ Савватій не змінив своєї колишньої позиції, хоч і висвятити насліді призначеного урядом протопресвітера М.Попова адміністратором Угро-руської православної церкви, він уже був не в змозі. Звільнений восени 1941 р. з-під домашнього арешту єпископ В.Раїч призначив своїм заступником та адміністратором єпархії на Закарпатті ігумена Феофана (Сабова). У свою чергу, митрополит Серафим (Леде) довірив керування православними громадами в Угорщині російському священнику руських громад у Банці Сергію Самонієвському, після смерті якого його посаду зайняв інший російський священник Клобакін.¹⁹⁶ "Тривладдя", якщо так можна виразитись, з якого тільки сербська юрисдикція була канонічною, залишалось в середовищі православного духовенства Закарпаття аж до жовтня 1945 р.

В еволюції зміни акцентів уряду в церковній політиці для вірників важливішою була сама зміна атмосфери у взаємодносинах один з одним і з владою, а також та обставина, що політична лояльність православних у Будапешті сприймалася не більше за політичну лояльність греко-католиків. Адже не секрет, що у відносинах між вірниками двох традиційних на Закарпатті конфесій впродовж 1939-1944 рр. не було таких "чорних" сторінок, як скажімо у 1902-1914 рр., в період розриву з унією і

переходу до православ'я, чи пак у 1920-х роках, коли йшла відкрита релігійна боротьба за храми. В інтелігентських колах і серед значної частини молоді привабливістю до тієї чи іншої з традиційних релігій не грало такого фанатичного значення у співжитті як до 1939 та після 1944 рр. Це було чи не єдиним завоюванням угорської церковної політики в очах вірників Закарпаття.

Щоправда не слід забувати, що це досить відносно "мирне співжиття" часто порушувалося русофільством православних, менше греко-католицьких, священників. Ще у 1930-х роках було зроблено кілька кроків у напрямку дерусифікації православної церкви. Так, у 1934 р. М.Кушніренко, Я.Зозуля та православні вірники на скликаному ними установчому з'їзді у Тичеві запропонували чехословацькому уряду організувати українську православну митрополію під юрисдикцією архієпископа Савватія. Вибір останнього не виключено мотивувався тим, що він був співсвятителем архієпископа Іларіона (професора Івана Огієнка) у Празі. У грудні 1938 р. архієпископ Савватій побував у прем'єра О.А.Волошина в Хусті, після чого в Копашніові відслужив літургію, в якій згадував уряд Карпатської України. Відвідував А.Волошина і єпископ В.Раїч, який склав йому присягу на вірність. Перед виборами до Союму Карпатської України за ініціативою М.Кушніренка, інженера Леоніда Романюка і директора горожанської школи в Нересниці Андрія Буркацького була скликана "Конференція православного духовенства та мирян", яка зайнялася передвиборчою кампанією і отримала задовільні результати на виборах.¹⁹⁷

Проте в цілому від часу виникнення православ'я і до 1944 р., незважаючи на те, що загал вірників складався з місцевого русинського населення, керівництво православної церкви і характер її діяльності залишалися настільки проросійськими, що в період військової адміністрації в краї пересічний житель легко міг помітити неприховане задоволення русофілів з поризки українофільської орієнтації і навіть бажання підтримати антиукраїнську політику угорського окупаційного режиму. Певною мірою це пояснюється і тією не менш важливою обставиною, що дві найвищі посади в угорській адміністрації займали відкриті мадярони – греко-католицькі священники О.Ільницький та Ю.Марина. Обрані угорським урядом восени 1939 р. курс на толерування православ'я для греко-католицьких достойників, які на відміну від "схизматиків" загравали у автономію, обернувся недовірою для них. Офіційні кола досить прохолодно почали ставитись до своїх "симпатиків" у особі єпископа О.Стойки і тих таки каноніків О.Ільницького і Ю.Марина, про що останній згадує у своїх спогадах, описуючи свою першу зустріч з новопризначеним регентським комісаром Закарпаття, головою Угорської протестантської церкви Вільмошем Павлом Томчанієм.¹⁹⁸

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що за роки окупації Закарпаття місцева православна церква пройшла шлях від стану церкви переслідуваної, коли в очах влади православ'я трактувалося не як релігія, а політична позиція (березень-червень 1939 – літо 1940 рр.) до стану церкви підтримуваної тією ж владою (в 1940-1944 рр.). Таке напівпривілейоване становище православної церкви пояснювалося переважно тим завоюванням перед урядом Будапешту, що її духовенство виступило проти автономії Закарпаття у складі Угорщини, на відміну від греко-католицьких мадярофілів, які не переставали, принаймні, як свідчать документи до 1943 р., постійно дошкуляти владі за недотримання нею своїх обіцянок. Саме тому, спочатку угорській центральній і місцевій уряди фаворизували греко-католицькій церкві і з недовірою ставилися до православної, тоді як з осені 1939 – літа 1940 рр. все змінилось, майже до навпаки.

IV

Загальне враження населення Закарпаття про політику угорського уряду до місцевих традиційних церков і нових деномінацій впродовж 1939-1944 рр. у спрошеній формі можна окреслити так: спочатку влада фаворизувала відкрито греко-католицькій церкві та її достойникам, а до православної та її священників і вірників ставилась вкрай вороже.

В основному таке враження населення базувалося на спостереженнях поведінки представників угорської влади на місці, передусім, в перші місяці окупації краю, тобто в період військової адміністрації. Також ці враження будувалися на помітній участі окремих греко-католицьких священників у владних структурах, насамперед, в угорському парламенті (єпископ О.Стойка, каноніки О.Ільницький, С.Феншик, архідиякон Е.Оргутай, священник П.Дем'янович) та в адміністративних органах управління на Закарпатті (каноніки О.Ільницький, Ю.Марина).

Однак, восени 1939 – літом 1940 р. вектор церковної політики уряду в Будапешті кардинально змінився в напрямку налагодження відносин держави з православною церквою. З того часу православ'я перестало розглядатися владними колами Угорщини не як релігія, а політична платформа. Навіть фактор сусідства з православною країною на сході не став перешкодою на шляху зближення протестантського керівництва Святостефанської корони з "темним православ'ям". Якраз навпаки: анексовані СРСР землі Західної України були значно більш католицькими, ніж сам Felvidek Угорщини.

Що ж до традиційного і "надійного" союзника угорської держави у сфері реалізації політики мадяризації українського населення краю ще з другої половини XIX ст. – греко-католицької церкви, ставлення офіційного Будапешту в досліджуваній період було вкрай неоднозначним і суперечливим. З одного боку, проаналізований фактичний матеріал промовисто свідчить про те, що уряд з недовірою, навіть з антипатією

ставився до мукачівського єпископа О.Стойки та очолюваної ним пастви. Слухняному колісь, в кінці XIX – на початку XX ст., духовенству “інкримінувалося” звинувачення у підтримці українофільської орієнтації та автономного уряду А.Волошина, а іншій (до речі, кількісно більшій), на чолі з самим єпископом О.Стойкою, робилися закиди у проведенні відцентрової, сепаратистської політики, спрямованої на досягнення автономії Підкарпаття у складі Угорщини. З іншого боку, влада не могла ігнорувати того беззаперечного факту, що греко-католицька церква мала значно більший вплив і авторитет серед населення краю. Тому “дружба” з нею потрібна була для підтримування серед народу ідеології й практики святостефанської ідеї.

Не дивлячись на всілякі намагання позбутися амбітного і непокірного єпископа О.Стойки, особливо в листопаді 1938 – травні 1939 рр., угорський уряд не міг ігнорувати впливом греко-католицької церкви ще й тому, що ідея створення автокефальної (національної) православної церкви в Угорщині в 1940-1942 рр. за допомогою пражського архієпископа Савватія (Врабета) та призначеного ним адміністратора православної єпархії на Закарпатті М.Полова, через втручання Німеччини в 1943 р., зазнала краху. Це була поразка не лише розкольників в середині самого закарпатського православ'я, але, нвсамперед, поразка офіційного Будапешту.

Окремо варто зробити наголос на тому, якщо греко-католицьке духовенство, як і ціла єпархія, юрисдикційно з березня 1939 р. знову було повернуто під митрополиччу зверхність естергомського архієпископа (хоч формально з вересня 1937 р. Мукачівська греко-католицька єпархія перебувала, як і сьогодні, під безпосередньою юрисдикцією Апостольської столиці), то православне духовенство не було таким організованим у своїй орієнтації. Більша частина православних священників (112) на чолі з інтернованим у 1941 р. в Югославію єпископом В.Раїчем належала канонічній юрисдикції Синоду Сербської православної церкви, тоді як значно менша частина (18–20) священників визнавала юрисдикцію константинопольського патріарха та ввіреному ним архієпископським повноваженням архієпископу Савватію (Врабету).

В національно-політичному відношенні орієнтації представників двох традиційних церков на Закарпатті були більш заангажованими. Якщо православна церква впродовж перших трьох десятиліть XX століття стала bastionом русофільської орієнтації, то в значно чисельнішій греко-католицькій церкві були і русофіли, і українофіли, і мадярони, і русинофіли. По суті, обидві церкви воюли б краще взагалі уникати національної заангажованості. Але частина непримирених священників силикувалася поширити свою конфесійну ідентичність за допомогою релігійних видань, церковних проповідей та активної діяльності в громадсько-політичному житті краю.

Безперечно, що навіть після поразки українського уряду 0. А.Волошина, в греко-католицькій церкві налічувалась досить численна група українофілів, особливо серед ченців-василіян. Очевидно не випадково переслідування в період окупації зазнали каноніки Л.Міня, О.Хіра та монахи ЧСВВ. Але, все-таки, більшість греко-католицького духовенства були або мадяронами, або тією чи іншою мірою підтримували підкарпатський угороруський сепаратизм. Ці дві тенденції найуспішніше доповнювали одна одну саме в досліджуваній період – 1939-1944 рр., коли угорорусизм намагався теоретично і практично через “Подкарпатське Общество Наук” та його видання утвердитися як самостійна національна ідеологія, схвалена і підтримувана угорським урядом.

Існування окремої русинофільської орієнтації значною мірою залежало не тільки від уряду, але й від підтримки керівництва греко-католицької церкви та неприхильного ставлення православного духовенства до ідеї автономії Підкарпаття у складі Угорщини. Тому невдачу угороруської ідеї пояснює загалом пасивна позиція представників традиційних церков щодо ідеології націоналізму – своєї суперниці, яку вдалося насадити на Закарпатті у спотвореному вигляді, але уже після 1944 р.

1. Botlik J. Harnos kereszť alatt. Grog katolikusok Karpataljan az ungvári uniolol napjainkig (1646-1997). – Budapest, 1997. – Old.256-273.
2. Давно О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). – Ужгород: «Гражд», 1994. – С.351.
3. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Ф.151: Правління Мукачівської греко-католицької єпархії. Оп.18, Спр.1496, 1517, 2299, 2303; Оп.20, Спр.297 та ін.
4. Також стас вином (Документи про антарнародну діяльність церковників на Закарпатті в період окупації) / Укл. В.Місюра і А.Гайдовіч; передм. В.Місюри. – Ужгород: Закарпатське обласне кн.-газет. вид-во, 1961; Документи розповідають (Про уніатську церкву) / Упоряд. А.Гайдовіч і Л.Кирилович; передм. Ю.Слюки. – Ужгород: Карпати, 1971. – С.171-179.
5. Шандор В. Спомини. – Т.1: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: «Гражд», 1996; Мересій Ю. За брамою монастиря (Спогади). – Ужгород: «Карпати», 1960; Marina G. Rutenors Karpatalja vezzele. – Toronto, 1977.
6. Грещак-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник // Твори. – Т.VIII. – Ч.2. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, Інх. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1987; Див. також: Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упоряд. та примітки Д.М.Федаски; всесуна стаття В.Ільницького, Д.М.Федаски. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. – 316 с., іл.
7. Piarinus. A keleti orthodoxia Magyarországon // Magyar szemle. – Budapest, 1941. – Old.285-291; Patacsi G. Die ungarischen Ostchristen // Ostkirchliche Studien. – Würzburg, 1962. – Band.4. – P.273-305; Tilkovszky I. Revizio es nemzetisegi politika

- Magyarországon, 1938–1941 – Budapest, 1967; Seide G. Die ungarische orthodoxe Kirche // Ungarn-Jahrbuch. – Mainz, 1972. – Band 4.
8. Буконич Д. Павутина омані. – Ужгород: «Карпати», 1974; Болдижар М.М. Антинародна діяльність уніатської церкви (На матеріалах Ужгородської унії). – Львів: «Вища школа», 1980; Його ж: Безслав'я. – Ужгород: «Карпати», 1981; Хто і навіщо обіймає історію унії. – Ужгород: «Карпати», 1985; Уніатство: правда історії і вигадки фальсифікаторів. – Львів: «Вища школа», 1988.
 9. Пекар А. Греко-католицька церква за мадярської окупації // Карпатський в'язь. – Ужгород, 1996. – Р.6. – № 8-12. – С.58–63.
 10. Дашко О. Назв. праця. – С.349–364. Його ж: Православна церква на Закарпатті // Закарпаття під Угорщиною, 1938–1944 / Упоряд. та перекл. В.Маркуса та В.Худанюча. – Ужгород: Карпати-Грежда, 1999. – С.165–181; Хланца О.В. Православна церква на Закарпатті у складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 р.) // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упоряд. В.Мельника і Р.Офішиського. – Ужгород: Патент, 1998. – С.164–170.
 11. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття: У 2-х т. – Рим – Львів, 1997. – Т.1; Vošlák J. Op. cit. – Old.256–273.
 12. Офішиський Р.А. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939–1944 рр.) // Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених УжДУ. – Т.3. – Ужгород, 1994. – С.117–137. Його ж: Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997.
 13. Marina G. Op. cit. – Old.120–121. Дет. див.: Баран О. Мадярска окупація Закарпаття в 1939 р. // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С.119–136; Офішиський Р. Окупаційний режим у Карпатській Україні (15 березня – 17 липня 1939 р.) // Молодь України: Наукові записки молодих учених УжДУ. – Т.9. – Ужгород, 1996. – С.61–68.
 14. Маркусь В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. – Париж, 1962. – С.6.
 15. Veges M.M. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: У 2-х т. – Ужгород, 1997. – Т.2. – С.61.
 16. Греджа-Донський В. Назв. праця. – Ч.2. – С.344–346, 427.
 17. Veges M. Назв. праця. – Т.2. – С.61–62.
 18. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.60.
 19. Життєпис о.Петра Котонича, ЧСВВ (1873–1955) // Карпатський голос. – Філадельфія, 1955. – № 3–4. – С.29–30; Пекар А. Греко-католицька церква... – С.60, 63.
 20. Недоля отців насітани // Світло. – Львів, 1939. – № 13. – С.3–7.
 21. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.60, 63.
 22. Там же. – С.60–61, 63.
 23. Недоля отців насітани... – С.7.
 24. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.61, 63.
 25. Шандор В. Спомини... – С.257.
 26. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.147. Його ж: Греко-католицька церква... – С.58.
 27. Там же.
 28. ДАЗО. Ф.151, Оп.18, Спр.2303, Арк.1; Документи свідчать / Упорядк. і перекл. А.Гайдона. – Вид. друге, доповнене. – Ужгород: «Карпати», 1985. – С.122–123.
 29. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.147.
 30. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
 31. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.65–66.

32. Болдижар М.М. Уніатство... – С.40.
33. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
34. ДАЗО. Ф.151, Оп.18, Спр.1517, Арк.2; Також стос. явном... – С.102–103; Документи свідчать... – С.123–124.
35. Греджа-Донський В. Назв. праця. – Ч.2. – С.306.
36. ДАЗО. Ф.151, Оп.20, Спр.297, Арк.5; Болдижар М.М. Безслав'я... – С.26–27.
37. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
38. ДАЗО, Ф.151, Оп.18, Спр.1496, Арк.7; Документи свідчать... – С.125.
39. Душпастьєр. – Ужгород, 1937. – №9–10. – С.235–238; Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
40. Там же. – С.62; Starak P. Dejiny Greckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945–1989. – Presov, 1999. – S.36.
41. Душпастьєр. – Ужгород, 1939. – С.101–103; Також стос. явном... – С.125.
42. Болдижар, М.М. Уніатство... – С.41–42.
43. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
44. Душпастьєр. – Ужгород, 1939. – №1–8. – С.23.
45. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59, 62.
46. Tilkovszky L. Op. cit. – Old.251–252.
47. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.61, 63.
48. Там же.
49. Некролог // Календарь Благовістника на 1943 р. – Ужгород, 1942. – С.3.
50. Мересій Ю. Назв. праця. – С.106–107.
51. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.61, 63.
52. Там же.
53. Мересій Ю. Назв. праця. – С.111–112.
54. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.61, 63.
55. Дашко О. Угорська політика... – С.354.
56. Дет. див. про це у працях Д.Буконича та М.Болдижара.
57. Дашко О. Угорська політика... – С.355.
58. Цит. за: Дашко О. Угорська політика... – С.355.
59. Офішиський Р. Політичний розвиток... – С.74.
60. Там же. – С.74–75.
61. Vošlák J. Op. cit. – Old.256.
62. Дашко О. Православна церква... – С.178.
63. Andrej J. Dejiny Kosického Biskupstva latinského obradu v rokoch 1918–1939. – Presov, 1999. – S.69.
64. Дашко О. Православна церква... – С.179–180.
65. Там же. – С.180.
66. Там же. – С.180–181.
67. Офішиський Р. Політичний розвиток... – С.77.
68. Дашко О. Православна церква... – С.180.
69. Документи розповідають... – С.172–173.
70. Офішиський Р. Політичний розвиток... – С.75.
71. Буконич Д. Назв. праця. – С.51–125; Болдижар М.М. Антинародна... – С.112–121. Його ж: Безслав'я... – С.26–48, 81–96; Хто і навіщо... – С.100–112; Уніатство... – С.27–95.
72. Офішиський Р.А. Парламентська діяльність... – С.118. Його ж: Політичний розвиток... – С.110.
73. Офішиський Р.А. Парламентська діяльність... – С.118.
74. Там же.

75. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і захарпатський рух опору // Закарпаття під Угорщиною... – С.203.
76. Офіційський Р.А. Парламентська діяльність... – С.118. Його ж: Політичний розвиток... – С.110–111.
77. Там же. – С.111.
78. Парламент // Карпаторуський голос. – 1943. – 17 апреля. – С.1.
79. Депутат Бонлай скопчалася // Русская правда. – 1940. – 26 апреля. – С.2; Болдишар М.М. Уніатство... – С.41–42.
80. Довганич О. Репресії... – С.201–202.
81. Стойка О. Волошине мая ступиць // Америка. – Філадельфія, 1954. – 15 червня. – С.2; Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
82. Шандор В. Спомины... – С.255.
83. Tilkovszky I. Op. cit. – Old.195–196; Довганич О. Репресії... – С.204.
84. Також стас явним... – С.134–135; ДАЗО, Ф.259, Оп.1, Спр.20, Арх.1; Спр.27, Арх.1.
85. Офіційський Р.А. Парламентська діяльність... – С.124. Його ж: Політичний розвиток... – С.120.
86. Шяхом Жонтия. – Т.5. – С.113–117.
87. Див.: Офіційський Р.А. Парламентська діяльність... – С.125. Його ж: Політичний розвиток... – С.123.
88. Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 1974. – С.102.
89. Див.: Букович Д. Антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1974. – С.8.
90. Речь д-ра Степана А. Фенцика, произнесенная въ парламенте 28-го ноября 1940 г. // Карпаторуський голос. – 1940. – 4 декабря. – С.1–3; 11 декабря. – С.2–5.
91. Цит. за: Пашкуй З. Назв. праця. – С.117.
92. Див.: Фенцик С. Галиція. – Ужгород: Школьна допомога, 1928. – 15 с.
93. Цит. за: Пашкуй З. Назв. праця. – С.102.
94. Цит. за: Офіційський Р.А. Парламентська діяльність... – С.127.
95. Там же.
96. Там же. – С.129–130. Його ж: Політичний розвиток... – С.126–128.
97. ДАЗО, Ф.2558, Оп.1, Спр.5396, Арх.196–197.
98. Там же. Арх.66; Офіційський Р.А. Парламентська діяльність... – С.128.
99. Див.: Данко О. Угорська політика... – С.355.
100. Там же. – С.356.
101. Див.: Шандор В. Спомины... – С.254.
102. Зоря-Найна. – Ужгород, 1942. – Р.2. – Чис.2. – С.202.
103. Там же. – С.206.
104. Там же. – 1941. – Р.1. – Чис.1–2. – С.185.
105. Офіційський Р. Політичний розвиток... – С.170–176. Його ж: Висок журналу «Народна школа» (1939–1944) у педагогічній думці Закарпаття // Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених УжДУ. – Т.5–6. – Ужгород, 1995. – С.308–324; «Зоря-Найна» – захарпатський науковий журнал 1941–1943 років // Історична школа професора Володимира Задорожного: Науковий збірник. – Вип.1. – Ужгород: «Patent», 1999. – С.178–183; Пекар М.О. Роль «Подкарпатського Общества Наук» у формуванні ідеології «утрорусизму» та розвитку науки і культури (1941–1944 рр.) // Молодь-Україні... – Т.2. – Ужгород, 1994. – С.61–66.
106. Новый председатель Подкарпатского Общества Наук // Литературна неделя. – 1942. – 5 июля. – С.121–123.
107. Задачи русской культ. политики / Докладе главного советодателя о.А.Ильицкого... // Карпаторуський голос. – 1941. – 27 мая. – С.3.
108. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. / Публ. док. В.І.Сергієвчука... // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.105.
109. Офіційський Р. Політичний розвиток... – С.174.
110. Наше Пресоє. Епископ про видавці Подкарпатського Общества Наук // Литературна неделя. – 1941. – 7 декабря. – С.131–132.
111. Офіційський Р. «Зоря-Найна»... – С.178–183; Дідик В. Висок часопису «Зоря-Найна» (1941–1943) у розвитку історичної думки Закарпаття // Українські землі в роки Другої світової війни... – С.196–205.
112. Кузляк А. Что то есть КАЛОТ, что то есть ОГМ ? // Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатского Общества Наук на роки 1942. – Ужгород, 1941. – С.56–60.
113. Офіційський Р. Політичний розвиток... – С.176–181.
114. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.59.
115. Там же.
116. Там же.
117. Там же.
118. Там же. – С.59–60. Його ж: Нариси... – Т.1. – С.147.
119. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.60.
120. ДАЗО, Ф.2558, Оп.1, Спр.334, Арх.104.
121. Див.: Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатского Общества Наук на роки 1944. – Ужгород, 1943. – С.49–50.
122. Пекар А. Греко-католицька церква... – С.61.
123. Магочій П.-Р. Назва праця. – С.110.
124. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.92–108; Игумен Гавриил (Крижан). Православная церковь в Закарпатье (век XX). – К.: Інф-изд. центр УПП, 1999. – С.22–29; Данко О. Православна церква... – С.165; Vošik J. Op. cit. – Old.98–181.
125. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.108–118; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.30–78; Палічак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середній 30-х роки ХХ століття. – Ужгород, 1996. – С.33–52; Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник матеріалів 6-ї наукової карпатологічної конференції (Прішів, 2–4 вересня 1998). – Прішів: філософської факультет Прішівського університету, 2000. – С.115–131, 133–144, 153–157.
126. Patacsi G. Op. cit. – P.301–305; Seide G. Op. cit. – P.101.
127. Seide G. Op. cit. – P.108; Данко О. Угорська політика... – С.349.
128. ДАЗО, Ф.2, Оп.2, Спр.90, Арх.85; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.76.
129. Данко О. Угорська політика... – С.349–350; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.76.
130. Данко О. Угорська політика... – С.349–350; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.76.
131. Данко О. Угорська політика... – С.349–350. Його ж: Православна церква... – С.166; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.80.
132. Данко О. Православна церква... – С.166.
133. Там же. – С.166–167; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.76–77; ДАЗО, Ф. Р-544, Оп.3, Спр.53, Арх.16–18.
134. Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.77; Данко О. Православна церква... – С.167; ДАЗО, Ф. Р-1490, Оп.3, Спр.61, Арх.23.
135. Данко О. Угорська політика... – С.350. Його ж: Православна церква... – С.167.
136. Пекар А. Нариси... – Т.1. – С.105–111; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.27–49.

137. Герославий А. Борьба за автономию и русскость Православной Церкви в Карпатской Руси // Путями истории / Под ред. О.А.Грабаря. – Т.1. – Нью-Йорк: Изд-во Свободного слова Карпатской Руси, 1977. – С.48.
138. Данко О. Угорська політика... – С.351–352.
139. Там же. – С.352.
140. Bonkalo S. Rutenek (Ruszinok). – Budapest, 1940. – Old.149; Imiczky S. Ruszinok es magyarak // Magyar Szemle. – 1939. – oktober. – XXXVII kot.2 (146) szam. – Old.107.
141. Данко О. Угорська політика... – С.352, 363.
142. Tilkovszky L. Op. cit. – Old.251.
143. Данко О. Угорська політика... – С.353–354.
144. Там же. – С.352–353; Tilkovszky L. Op. cit. – Old.251.
145. Документи розповідають... – С.171–179; Документи свідчать... – С.121–132; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.81.
146. Там же. – С.81; Данко О. Угорська політика... – С.353. Його ж: Православна церква... – С.169.
147. Данко О. Угорська політика... – С.353. Його ж: Православна церква... – С.170.
148. Данко О. Православна церква... – С.169. Його ж: Угорська політика... – С.357–358.
149. Данко О. Православна церква... – С.170. Його ж: Угорська політика... – С.354.
150. Там же.
151. Там же.
152. Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.82.
153. Данко О. Угорська політика... – С.353.
154. Там же.
155. Rhizinus. Op. cit. – Old.285–291.
156. Данко О. Православна церква... – С.172–173.
157. Там же. – С.173. Його ж: Угорська політика... – С.356–357.
158. Там же. – С.358. Його ж: Православна церква... – С.171.
159. Там же. – С.173. Його ж: Угорська політика... – С.357.
160. Там же. Його ж: Православна церква... – С.173–174.
161. Там же. – С.172. Його ж: Угорська політика... – С.358.
162. Там же. – С.358–359; Tilkovszky L. Op. cit. – Old.252.
163. Ibid. – Old.252.
164. Данко О. Православна церква... – С.174.
165. Там же. – С.175; Seide G. Op. cit. – Old.110.
166. Данко О. Православна церква... – С.175; Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.83.
167. Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород: Полічка «Карпатського краю», 1994. – С.116.
168. Хланга О. Деякі питання керівництва Мукачівського єпархіального православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип.11. – Ужгород, 1996. – С.99.
169. Данко О. Угорська політика... – С.359, 364. Його ж: Православна церква... – С.175; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.85.
170. Тасмне стає злим... – С.111–112.
171. Там же. – С.113; ДАЗО. Ф.151, Оп.18, Спр.2299, Арх.9.
172. Мученка І. Церковна жизнь // Календарь культурно-просветительного общества имени Александра Духовича на обыкновенный год. 1942. – Ужгород, 1941. – С.84–86; Хланга О.В. Православна церква... – С.168; Seide G. Op. cit. – Old.108; Rhizinus. Op. cit. – Old.291; Tilkovszky L. Op. cit. – Old.253.
173. Хланга О.В. Православна церква... – С.166–167. Його ж: Деякі питання... – С.100.
174. Хланга О. Православна церква... – С.167.

175. Там же. Його ж: Деякі питання... – С.100.
176. Там же. – С.101. Його ж: Православна церква... – С.167; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.86.
177. Хланга О.В. Православна церква... – С.167; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.189.
178. Хланга О. Деякі питання... – С.101. Його ж: Православна церква... – С.168; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.231.
179. Хланга О.В. Православна церква... – С.168.
180. Там же. Його ж: Деякі питання... – С.101–102; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.104.
181. Офіцинський Р. Політичний розвиток... – С.77.
182. Документи свідчать... – С.129–130; ДАЗО. Ф.151, Оп.18, Спр.2299, Арх.7.
183. Tilkovszky L. Op. cit. – Old.251.
184. Цег. за: Офіцинський Р. Політичний розвиток... – С.77.
185. ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.182.
186. Данко О. Угорська політика... – С.359. Його ж: Православна церква... – С.175; Seide. Op. cit. – Old.108.
187. Хланга О.В. Православна церква... – С.168–169; ДАЗО. Ф.2558, Оп.1, Спр.2214, Арх.182–183.
188. Игумен Гавриил. Указ. соч. – С.85.
189. ДАЗО. Ф.151, Оп.18, Спр.2299, Арх.1.
190. Там же. Арх.8.
191. Данко О. Православна церква... – С.175.
192. Там же. – С.175–176. Його ж: Угорська політика... – С.360–361.
193. Данко О. Православна церква... – С.176.
194. Там же.
195. Данко О. Угорська політика... – С.360; Seide G. Op. cit. – Old.109.
196. Данко О. Православна церква... – С.176–177.
197. Там же. – С.178.
198. Marina G. Op. cit. – Old.147–150.

Андрій Халахан (Ужгород, Україна)

СПОГАДИ ПРО СМЕРТЬ БЛАЖЕННОГО ТЕОДОРА РОМЖІ

Як відомо, похорон єпископа Теодора Ромжі відбувся 3 листопада 1947 р. Тоді стояв звичайний пізноосінній день. Зпозранку небо заволокло темні дощово-снігові хмари, холодом повіяв північний вітер, почав моросити дрібненький дощик. Враження було таке, ніби й сама природа в скорботі оплакує священномученика. Труна з прахом покійного знаходилась в Ужгородському кафедральному соборі. Уже з раннього ранку до храму почали сходитись вірники. З кожною хвилиною людей стає все більше і більше, вони вже не вміщаються в церкві. А народ все їде і їде, почав поповнюватися людом майдан перед храмом, а потім і всі три прилеглі до нього вулиці. Здавалося, що сюди на похорон, прийшов весь Ужгород, не говорячи вже про сотні приїжджих з усіх куточків Закарпатського краю. У кафедральному соборі майже не змовкають